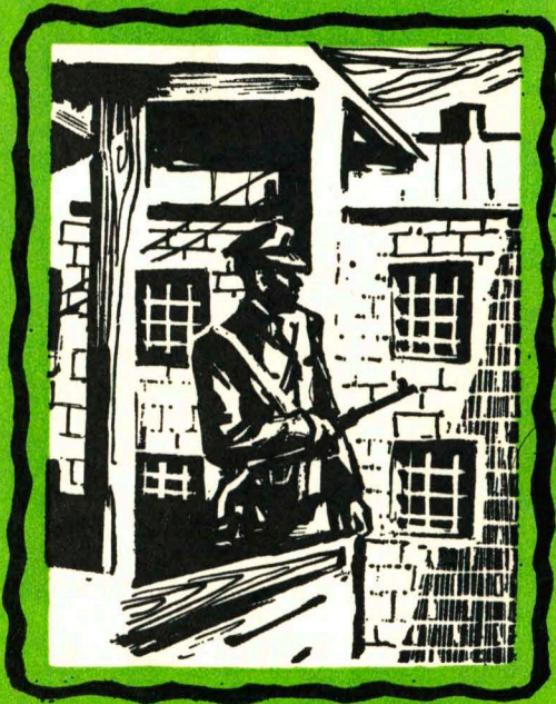

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

НА ВРОНКАХ

ДОБРА
КНИЖКА

**УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
“ДОБРА КНИЖКА”**

видало у Львові до 1939 року 133 книжки.

Вже на еміграції наступила віднова нашої видавничої діяльності. В Європі вийшли:

134. Теофіл Коструба: ВІРА НАШИХ ПРЕДКІВ. — Церковно-релігійна ідеологія у княжій Україні (Х-XIV вв.). — Інсбрук, Дорнбірн, Австрія, 1946. — Вичерпане.
135. 137. 139. „ЖИТТЯ І СЛОВО” — квартальник для релігій та культури. — Інсбрук-Зальцбург, Австрія, ч. 1. 1948; ч. 2. 1948; ч. 3-4. 1949. Вичерпане.
136. о. Роберт Котен: СЬОГОЧАСНА МОЛОДЬ — Інсбрук-Зальцбург, Австрія, 1948. — Вичерпане.
138. Григор Меріям-Лужницький: ПОСОЛ ДО БОГА. — Історичний фактомонтаж. — Інсбрук-Зальцбург, Австрія, 1949. Ціна \$0.75.
140. о. Равль Плю: НАЗУСТРІЧ ЖИТТЮ. — Розважання.—Інсбрук-Зальцбург, Австрія, 1950. — Ціна \$0.75.
141. М. Брадович: ОДНА НАЦІЯ—ОДНА ЦЕРКВА. — Інсбрук-Зальцбург, Австрія, 1950. Вичерпане.

У Канаді, в місті Торонто видано:

142. Володимир Молодецький: У БОЮ ПІД БРОДАМИ. — Спомини українського артилериста протипанцерної зброй. — „Цікаві оповідання” ч. 22. —1952. Вичерпане.
143. Олександер Мох: ТЕОФІЛ КОСТРУБА. учений-праведник. — 1952. — Ціна \$0.25.

“НА ВРОНКАХ”

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

„на вронках”

спомини політв'язня

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО “ДОБРА КНИЖКА”

Випуск 158

Торонто, Р. Б. 1959

СПОМИНИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ ЮРІЯ МОЗІЛЯ

Досі вийшли:

- 1) **Записки політв'язня.** Торонто 1958. Сторін 128.
- 2) **"На Вронках".** Торонто 1959.
- 3) **У таборі смерти.** Торонто 1952. Стор. 186 (вичерпане)
- 4) **Крізь залізну занавісу.** Торонто 1953. Стор. 104.

Д. К. 158 — 3000 — 1959

З друкарні ОО. Василіян
Торонто — вул. Лісгар 286

ВРОНКИ

Була гостра зима 1934-35 року. Одної ночі навістили мене два поліцисти, "блляхарі", як ми їх називали. Обійшлися членою. Збудили і веліли одягатись. Я спросоння не хотів — забуваючи, що я в тюрмі. Вони пригадали мені це. Не було ради, одягнувся я, не знаючи, що мене виряжають у "далеку дорогу". Зібрали усю свою мізерію і мене відпровадили до магазину, де видали мені з депозиту всі мої речі. На коридорі, де вже стояло пов'язаних ланцюгом 14 українських політв'язнів — долучено й мене. Тому, що для мене не було пари, щоб скувати мене разом із ними, прив'язали мене за обі руки до сімох пар, які були пов'язані разом, щоб не розбіглися в дорозі.

Була друга година по півночі. На дворі тихо, тільки морозний сніг скрипів під ногами та глухо дзвеніли на наших руках ланцюги. Під ескортою 8-ох поліцистів ішли ми в напрямі станиславівського залізничного двірця. На двірці після піднання переїздових формальностей, запровадили нас до спільніх вагонів третьої кляси. Потяг рушив у дорогу, але ніхто з нас не зінав, куди нас везуть.

За три доби томливої подорожі випровадили нас із вагонів у містечку Вронки. Із залізничної станції видно було темно-червону цегляну будову — в'язничне заведення. Вже на станції познимали з нас ланцюги. Мабуть тому, що ми були зморені голodom і стомлені дорогою. Нас уже "свобідно", без лайки і муштри, запровадили до в'язниці.

При першій брамі якийсь в'язничний үрядник відібрав зголосення від наших конвоєнтів, іще раз провірив та відчинив нам браму, яка містилася під вежею на в'язничному мурі. За першою брамою була друга брама і ми знайшлися в вузькій келійці між брамами. Тут уже ми відчули казенний ригор. Другий в'язничний үрядник поводився вже по в'язничному. Він не розмовляв, а майже кричав, хоч і не до нас, але до конвоєнтів. Вони так само йому відповідали. Коротка формальність, подібна до першої, і через відчинену браму ми ввійшли на просторе в'язничне подвір'я. Там, крім кількох вартових, не було нікого.

При самій брамі знову коротка формальність. Наші конвоєнти зголосили наш приїзд вартовому через вузьке закратоване вікно, після чого нас впустили до середини. Тут — ұдарило на нас неприємним сопухом...

Вели нас іще через чотири брами і, як виявилося опісля, це було в'язничне підвалля. Через четверту браму ми ввійшли до просторої залі, якої стіни лучили немов руштування, а до тих руштувань прилягали сходи, немов драбинки.

Ціла в'язнична будова побудована в формі хреста. Внутрі попід стінами чотири вузькі галерії, немов полички, з яких можна ввійти до малих келій-одиночок виповнених в'язнями. Стіни густо поперетикані немов кладками, якими можна перейти на противну галерію. Всі получені між собою східцями і можна вийти на кожну кладку, щоб дістатися до бажаної келії. Кожна келія має своє число, а з нею і в'язень отримує число келії, тому що в келіях жили в'язні одинцем. Однак — біля кожного числа були ще й букви: А, В, С, О, вони означали одно з рамен загадуваного вже хреста. Поверхи були значені римськими числами.

На самій середині цього хреста, надолині був на підвищенному місці в'язничний үряд, де день і ніч урядували үрядники з в'язничним сержан-

том на чолі. Ті үрядники легко могли контролювати ввесь в'язничний рух на галерійках, на кладиках і на сходах. Вони могли також почути кожний більший шелест у келіях. Ціла будова була дуже акустична, а в келіях обов'язувала мовчанка. Сама в'язниця була побудована в закруті ріки Варти, так, що з трьох боків обливала будинок ріка Варта, а тільки з однієї сторони був доступ із суші. Побудували в'язницю німці після третього розбору Польщі.

У в'язничному уряді нас розділено і розпроваджено на різні відділи до келій-одиночок. Мене відпровадили на третій "поверх", відділ О, на тримісячне відосіблення. Понура, сіра келія робила дуже гнітюче враження. Вдодатку впродовж тридневної подорожі ланцюги, що ними я був скований, так в'ілісся мені в тіло, що поробилися рани та руки стали пухнути. Упродовж кількох днів я пробував голоситися до лікаря, однак "відділовий" оглянув ці рані і заявив, авторитетно, що "присхнє, як на псу". Проте це запевнення мене не вдоволяло і я третього дня по приїзді до Вронок розібрався і, мимо гострої заборони, положився на "прічу".

Тільки ляг я на прічу, головний үрядник в'язниці задзвонив на поготівля. Я лежав і навіть не думав уставати. За кількадесять хвилин відімкнено двері моєї келії і рознісся наказ "бачносць", то є струнко. Як ключник побачив, що я лежав — здавалося, налякався когось і намагався підняти мене своїм криком. Однак часу було вже дуже мало, бо до дверей зближався прокуратор-інспектор із Познаня, що приїхав оглянути в'язничне заведення. Переляканий ключник лишив мене і звернувся до інспектора з виголошеною формулою, що "в'язень мимо заборони поклався". Прокуратор-інспектор був у супроводі начальника в'язниці Кобелецького й одного з аспірантів. Після зголосження ключника, до моєї келії перший увій-

шов начальник Кобелецький, пояснюючи прокураторові, що "ксондз" тільки приїхав, хворий і має високу гарячку. Притім положив свою руку на мое чоло, немов стверджував правдивий факт. Не даючи прокураторові слова — начальник звернувся до аспіранта, щоб мене зараз відставлено до лікарні. Аспірант передав розпорядження черговому, що вештався десь біля цеї комісії, яка скоро перейшла до інших келій. Прокуратор запитував по інших келіях, що в'язневі бракує, чого недостає, чи добре поводиться. Відповіді переважно були позитивні, тільки в політичних келіях були якісь домагання в'язнів, які аспірант пильно списував у книжці.

Тільки що прокуратор віддалився від моїх дверей, як мою келію знову відімкнено, а до неї ввійшли три послугачі з марудними ношами, а ключник коротко, наказним тоном розпорядив, щоб мене покладено на ноші і перенесено до лікарні враз із усіма моїми речами. Я встав сам, зібрах свої речі, поскладав на марудні ноші, які послугачі понесли до лікарні, та пішов за ними.

Лікарня — був це окремий будинок з окремим подвір'ям. Ключник припровадив мене до "амбулаторії", де сидів чоловічок низького росту в білому халаті з малими соннimi й дещо каправими очима та блідим обличчям. Це був в'язничний лікар, що приходив щоденно до хворих в'язнів. Він поглянув на мене дуже непривітно і, нічого не пояснюючи, сказав "десять". Ключник розімкнув келію, що мала на дверях число 10 і велів мені ввійти. Я забрав із ношів мої речі й увійшов до нової келії.

Тут було привітно і кімната ніяк не виглядала на в'язницю. Одні крати на вікнах свідчили, що це неволя. Тут була і підлога з дощок, навіть помальовані червоною краскою, було і залізне ліжко, і велике вікно з матовими шибами, і кахлева піч. Унутрі кімнати не чути було сопуху, яким

заносила ціла в'язниця, тай світла було подостатком і стіни не сірі бетонові, а побілені, чистенькі.

Всежтаки я був на відосібленню і мені було заборонено зустрічатися з іншими в'язнями. Мене випроваджували на прохід самого і я досхочу проходжувався по гарному подвір'ю.

Дні минали повільно і скуча стала заглядати до моєї келії. Зближалася запашна весна, а з нею теплі соняшні дні. Лікар ані разу не заглянув до моєї кімнати. Навіть не спітав, що мені бракує. Це мене зовсім не бентежило. Я навіть був радий, що він не докучас мені. Я бажав, щоб він зовсім забув про мене, а це влегчило б мені довгі в'язничні дні.

Одної маєвої днини я вийшов на соняшне шпитальне подвір'я. Тут нікого не було і ключник, як звичайно, лишав мене самого на проході та займався своїми справами. Але сьогодні він ма-буть зовсім забув про мене, бо дві годині мого проходу проминули, а він зовсім не взвивав мене до келії. По упливі двох годин вийшли на прохід всі інші "хворі" в'язні, що іх було яких 50. Я знов, що ключник може мене завважити й усунувся поза розцвітаючі кущі бозу, що наповняли пахощами все подвір'я. В'язні, що вийшли на прохід були у в'язничному уніформі, то й мене, в цивільному чорному плащі, легко було розпізнати.

ПЕРША ЗУСТРІЧ ІЗ "ХВОРИМИ" В'ЯЗНЯМИ

Ключник не завважив мене в розцвілій зелені бозу, зате скоро завважили мене другі в'язні. Вони бачили, що я, скриваючись, хочу продовжити собі прохід — і не підходили до мене, хоч із їх поведінки можна було бачити, що вони цікаві дещого від мене довідатися. Один із них скористав із відсутності ключника її приблизився до мене. Це був великий і кремезний мужчина, менше як середніх літ, однак трохи спаралізований на одну ногу. Він без нілкого привітання спітався мене, в котрій кімнаті я живу. Коли я сказав, що в десятці, він немов оторопів, але постоявши кілька хвилин, почав дуже живо випитуватися мене, чи мені там добре, чи не скучно, а врешті, чи мене щось не страшить. Я признав, що там мені добре і спокійно живеться, тільки скучно, бо не маю нічого до читання. В часі нашої розмови, ще декілька в'язнів наблизилися та обступили нас, доповнюючи попередні питання кремезного в'язня. З їх допитів можна було пізнати, що тут є якась таємниця, бо вся їх увага була звернена на кімнату ч. 10, у якій я вже кілька тижнів мешкав. Мене неменш зацікавили їх питання і я сам випитував їх у чому річ, що вони так дуже зацікавлені кімнатою ч. 10. Кремезний, що перший зачав зі мною розмову, розповів свою історію з цею кімнатою, в якій він мешкав переді мною і ледве живий звідтам видістався. Його запроторено туди за кару, по спробі втечі з в'язниці. Там він ледве відбув чотири дні, і на милість Бога просився, щоб його звідтам забрали.

Це оповідання було для мене цікавою несподіванкою і я розпитував його докладніше про прикроці, що йому роблено в цій кімнаті. Кремезний в'язень відразу зазначив, що йому ніхто з людей не робив прикроців, тільки щось там страшило. Найбільшою його муковою були безсонні ночі. Коли гасло в кімнаті світло, він, як звичайно, клався спати. І коли тільки сон падав йому на очі, тоді якась невидима сила перевертала його з ліжком. Кремезний в'язень із усіх сил боровся, щоб не впасти з ліжка. Йому щось замкнуло голос, і він ніяк не міг ані кричати, ані нікого кликати на поміч. Аж після кількох годин він пробуджувався і кликав ключника. Ключник світив світло, успокоював в'язня, а коли в'язень знову зачинав дрімати, знову щось стягало з нього покривало й морозило його, видирало з-під його голови подушку, або просто душило за горло. Хоч це діялося в зимі і в кімнаті було досить холодно, в'язень борючися з усієї сили з невидними силами, прів цілими довгими ночами, а не міг пробудитися. Це виснажувало його до останку і він цілий час просив і лікаря і в'язничну прислугоу, щоб його забрали з келії ч. 10. Його забрали аж по чотирьох днях і від тоді він має спокій.

Коли я спитав, чи і попередніх в'язнів, які там сиділи, щось непокоїло, всі притакнули хором, додаючи, що ця келія є карна і в ній ніхто довше, як два до чотири дні і ночі не перебув.

Мені відалося, що кремезний в'язень мас неспокійну совість і це певно його мучить. Я випитував його про його попереднє заняття та про причину його арештування. Він із походження німець і його арештували за шпіонажу в користь Німеччини. Суд присудив йому 15 років в'язниці. Він уже п'ять років відсидів і лишилося йому ще відсиджувати десять літ. Йому відалося задовго сидіти ще 10 літ і він постановив сам звільнитися. Якось потайки хтось доставив йому до келії

тоненькі сталеві ножики до голення, якими він щоночі перерізував крати на вікні третього поверху. В його пляні було перерізати дві крати, щоб зробити таку діру, якою він міг би видістися назовні. Дальше плянував він подерти старий сінник і простирав та сплести з подертої постелі шнур, яким можна би спуститися додолу. Він добре знов, що на подвір'ю щоночі ходить попід вікна сторожа, але в часі, між годиною першою і другою є зміна варти і той час можна б використати, спуститися через вікно з третього поверху, скритися десь під муром і слідити, коли буде зміна в баштах розташованих на мурах, що окружали в'язницю. Плян утечі був добре обдуманий. Не було тільки вчислено того, що хтось зробить на нього донос і йому не дадуть пляну перевести в життя. Коли він уже перерізав одну крату і брався до другої, вночі підглянув його сторож, заалармував варту і його застали на гарячому. Таки тієї ж ночі його тяжко скатували, а коли він був дуже знеможений, закували його в кайдани і вкинули до темниці, де просидів у спеціальній клітці цілий тиждень. Тут він набрався недуги від вогкої стіни, до якої прилягала клітка, і з цею недугою його віддано до в'язничної лікарні, де він, по боротьбі з невидимими силами в кімнаті ч. 10, дістав парабіл і стратив володіння в лівому боці. Після безконечних благань, лікар забрав його з "десятки", а на його місце прийшов... я.

Всі в'язні, які були приявні під час нашої розмови, не могли повірити, що мене ніщо в кімнаті не страшить і не мучить. Мені також було неясно, як могло цього нещасливого велетня щось непокоїти, а перед тим і других, як вони самі признавали. Я спитався, чи молився він у тому часі, коли його щось непокоїло. Велетень подивився на мене здивовано й допитливо, чи питаю його поважно, чи жартом. Коли побачив, що я не жартую,

відповів, що йому нема зашо Богу молитися, бо він і так терпить у в'язниці. Дискусія і мої вияснення не промовляли до приявних в'язнів, однак, коли я показав їм через отворене вікно ікону Матері Божої Теребовельської, яка висіла на стіні келії ч. 10, мої співбесідники втихли. Це мабуть пере-конало їх, бо ніхто з них не молився, і це було причиною нечистих сил, які являлися в іх кімнаті.

Нашу розмову перервав вигук ключника, вертатися до своїх кімнат. Вони відійшли, а я лишився, щоб не ввести ключника в підозріння, що я вів розмову з іншими в'язнями. Я вийшов із-за кущів бозу, аж коли вже всі ввійшли до шпиталю. Ключник якось не звернув уваги на мене.

Від цього дня я часто скривався в кущах бозу, де міг стрінутись із "хворими посполитими" та багато дечого від них довідатися. Вони мають свій окремий стиль життя і треба довго з ними бути та їх пізнавати, щоб могти їх зрозуміти. Вони прості в своїй поведінці, однак дуже тяжко здобути іх довір'я. Кожний "лита" в іх розумінні — це іх клясовий ворог і треба його оминати й боятися. Засадничо всі посполиті — комуністи, хоч не належать до комуністичної партії. Про комунізм вони всі дуже жваво вели розмову, хоч жоден із них не бажав би в ніякій ділянці працювати, навіть в ідеально комуністичній державі...

ЗУСТРІЧІ З ДУХАМИ

Розмова з кремезним і з дрігими в'язнями залишилася глибоко в моїй пам'яті. Усіх тут щось страшить, усі благають ключника, щоб іх перенесено з тієї 10-ої келії. А мені в ній добре, весело і навіть на думку страхи не приходять. Цей іх страх був для мене довгий час неясним і може був би зовсім не знайшов у мене оправдання й довір'я, якби я, по десяти роках, віч-на-віч не стрінувся з "духами".

Воєнні події ускладнили обставини моого життя і я мусів завершувати свої студії в столиці Чехословаччини Празі. У воєнних умовах замешкав я в старій палаті колишніх церковних чеських достойників. Мое помешкання містилося на першому поверсі і крім мене ніхто там не мешкав. Я мав спокій і всеціло міг віддатися своїм студіям. Тільки час-до-часу відвідував мене дехто з моїх шкільних товаришів, які тоді нераз часто стищували розмову, кажучи "хтось іде". Ім усе щось причувалося і вони часто запитували мене, чи ще хтось тут не мешкає. А коли я іх запевнював, що крім мене одного тут нікого більше немає, успокоювалися, але тільки на короткий час, бо час-до-часу все щось ім причувалося.

Одного пополудня відвідав мене в якийсь діловій студентській справі мій приятель д-р Ю. Г. У розмові він звернув мою увагу на якусь немов легку громовицю в сусідньому сальоні. Зірвався на рівні ноги, а його постава і мене підняла. Ми якийсь час чергувалися й один одного висував отворити двері до сальону і поглянути туди, однак ніодин із нас

не наважувався на таке. А легка немов "громовиця" то змагалася, то стихала. Врешті ми обидва згодилися рівночасно отворити двері й поглянути до сальону. Так ми і зробили, та нічого не побачили, тільки чули, як та громовиця, то знов може немов голосний шелест пергамінового паперу, посувалися в сторону каплиці, до якої вхід був таки зі сальону. Ми обидва ввійшли до сальону й підійшли до дверей каплиці, кудою щезав нікому з нас незрозумілій лоскіт. Я зважився отворити каплицю і ми обидва чули, як цей лоскіт немов поліз стіною вгору і там десь пропав.

Ми не мали відваги, хоч був білій день, іти на стриж і досліджувати ті таємничі знаки, однак це стало темою наших розмов і зацікавлення цим явищем.

Мій приятель відійшов під великим враженням і радив мені не лишатися в цьому домі самим на ніч, а пропонував нічліг у себе. Я не годився з ним, мовляв, мені тут також вигідно, а що там щось дістеться — це до мене не відноситься... І справді, на мене не мала великого впливу ця таємнича подія. Я почувався надто спокійним і на ніякі таємничі прояви не звертав уваги. Більше цим був заінтересований мій приятель, який вертаючися з університетських викладів, частіше поступав до мене.

Тепер ми вже сідали в сальоні, щоб не треба було лякатися отворити двері і заглядати туди. У розмові я нераз чув, що двері в сальоні отворалися і часто з лоскотом замикалися, але я був того переконання, що це десь не зачинене вікно і протяг грається дверима. Так і того дня сидячи, почули ми, що двері отворюються і зачиняються. Мій приятель оглянувся й поблід. Я також мимоходом оглянувся, та мимо всього, таки був перевонаний, що це тільки продув термосить дверима. Коли я висказав цю свою гадку, мій приятель показав на клямку, яка рухалася, немов би чиясь ру-

ка тією клямкою рухала. Я глядів обсервуючи двері, бачив, що вони рухалися, немов би через них входило більше число людей, а клямку одні руки немов лишають а другі беруть. Мені стало моторошно. Хотілося вийти надвір і там продовжувати розмову, однак якийсь ніби страх, ніби стид здергував нас і нам тяжко було вийти через ті самі двері на двір.

За якийсь час клямка "успокоїлася" і ми спокійно вийшли, проте вже того дня аж до пізнього вечора я не міг здобутися на відвагу ввійти до свого помешкання. А коли йшов сходами, страх мене огортає і аж у своїй спальні я заспокоївся. Мені зовсім не було страшно в помешканню. Страх був тільки в часі, коли треба було входити до самітніх, ніким не замешкалих кімнат. Тієї ночі, як і інших наступних ночей, я спав спокійно і мені ніколи ніщо не снилося. Ранком я спокійно вставав та збирався, як звичайно, до церкви на Службу Божу і на виклади.

**

Дивні події в моєму помешканні настільки зацікавили моого приятеля, що він виявив охоту переночувати зі мною в самітній палаті. У мене в спальні було ліжко й отомана і я відпустив ліжко своєму гостеві, а сам постелив собі на отомані. Я спав спокійно, аж ранком збудив нас будильник. Вікна були заслонені чорним папером задля небезпеки ворожих налетів та, під загрозою воєнних кар, не вільно було світити світла, не закривши перед тим вікна чорним папером. Упродовж ночі наші вікна були заслонені і ранком з огляду на ощадність я не світив світла, тільки відслоняв на вікнах чорний папір.

У часі, коли я того ранку був звернений лицем до вікна, мій приятель підносився з ліжка і побачив мене в ось якій ситуації: подушка, на якій я спав, помалу спадала на ліжко там, де вона має своє місце. Здавалося, що якась дбайлива рука цю

подушку взяла з отомани, де я спав, і лагідно перенесла на своє місце. Я побачив тільки закінчення тієї події. Мій приятель також не бачив її початку, всетаки був дуже зворушений. Ми на скору руку зібралися і пішли до каплиці, де мій приятель служив до Служби Божої.

Ми оба були під небувалими враженнями, але мені здається, що мій приятель був більше зворушений, аніж я. Він настоював, щоб я перенісся з цього помешкання і замешкав у нього. Я чомусь був дуже тоді невразливий на ті події і сказав відразу, що вони "до мене не відносяться", то і я зовсім не потребую змінити свого помешкання. І я залишився надальше в старинній палаті в переконанні, що мені ніяка сила не пошкодить і я не потребую її боятися. Всежтаки, мій приятель і також я мали багато емоційних розмов на тему загадкових і таємничих знаків у моєму помешканні.

**
*

Одного дня я отримав повідомлення від свого другого приятеля, з яким я сидів у в'язниці на Бронках, інженера Ю. Д. Він писав, що в переїзді через Прагу бажав би мене відвідати. Така візита мене дуже піднесла і я рад був стрінутися з так давно небаченим приятелем. Я відписав, що радо повітаю його в себе і навіть, якщо буде треба, переночую та наговоримося до схочу. При тому я зазначив, що в часі моєї неприявності, я напишу на дверях моєї спальні картку, коли повернусь. Бо часто я й по кілька разів виходив із помешкання, на університетські виклади, то на обід, то на вечеру, яку споживав у монастирі латинських черниць.

У назначений день, коли мав мене відвідати так мілій мій приятель, із яким заприязнила мене в'язниця, ждав я його надаремне. Вже майже стратив був я надію на його приїзд і, йдучи на вечерю до монастиря, написав на дверях моєї спальні, що буду в год. 7.30. Була вже осінь і в той час уже сутеніло так, що й читати не видно. До моєї спальні

ні вхід був через той страшний сальон, у якому так часто проявлялися якісь таємничі істоти. Моя відсутність у часі обідів чи вечер тривала одну годину і чверть. Чверть по сьомій вірнувся я до свого помешкання і яке було мое здивування, коли завважив у півсумерку дві постаті в куті сальону, між вікном і дверима моєї спальні. Відмикаючи спальню, де я перебував увесь мій день, я почув якийсь немов підгробний голос: "Чи то ти, Юрку, чи то може знову якийсь новий привид?" Я оглянувся й ледве пізнав свого приятеля інж. Ю. Д., такий він був дуже блідий і заляканий. Стояв іще з одним моїм родичем, уродженцем і мешканцем Праги. Я тільки привітався з ними і бажав його приняти в себе якнайкраще, та мій так довго небачений приятель не хотів залишатись! Просив, щоб я його якнайскоріше випровадив із цього таємничого замку, бо він не бажає тут оставати ні хвилини. Не зважаючи на його слова, я таки стрався задержати його своїм гостем, але все дарма. На мої запити, що сталося, він навіть не вмів мені вяслити, чи це була дійсність, чи може привид: він бачив у напів темній світлиці різні постатітіні, дуже подібні до тих старинних образів розвішених на стінах. Усіми тими портретовими постатями кермувала портретна постать славного австрійського канцлера Меттерніха. Вони почували себе, немов у себе дома і на них обидвох навіть не звертали уваги. А іх обох обняв такий страх, що віддих у грудях запирали, щоб не звернути на себе уваги. Обидва вони були інженери, обидва тверезого розсудку та загально поважані особи. Я вірив їх оповіданням, хоч ніколи ні сам, ані мої місцеві приятелі нічого такого там не бачили, хоч чули багато.

**
*

Зачинався шкільний рік. Мама одної учениці прийшла попросити мене, щоб я підучував її малу донечку латини, бо вона слабо її знала в поперед-

ньому році. Зближався обід і я спішився, щоб на-
час прийти на обід, а згадана пані таки надобре
розворилася. Виходячи з моєї кімнати, мама дів-
чинки зупинилася ще в сальоні, не можучи скін-
чити своєї балачки, хоч я, очевидно, нетерпели-
вився.

Попід стінами сальону стояли великі шафи з ко-
лишнім, передвоєнним, столовим накриттям. У часі
розвоми і я і моя співбесідниця звернули увагу,
що в шафах, які все були замкнені на ключ, хтось
немов перекладав срібне накриття. Пані здивовано
спитала мене, що там діється в шафі, а коли я
відповів, що не знаю, вона — бліднучи на лиці —
сказала, що це певно духи і в поспіху вийшла.

**
*

Одинадцятлітня її дівчинка приходила до мене
щодня під вечір на лекцію латини. Була досить
пізня осінь, коли одного дня під вечір я заслонив
вікна затемнюючим папером і продовжував лек-
цію при свіtlі. Я сидів напроти вікна, а моя уч-
ницея сиділа до вікна правим раменем. Дивлячись
на чорну заслону я побачив, як вона сама помалу
звивалася здолу і при тому шелестіла. Учениця
завважила шелест і спитала, що так шелестить.
Я не хотів її лякати і старався пошелестіти ногою
по підлозі і так звернути її увагу на мое шеле-
стіння, та мала завважила, що це не те шелестіння.
Не бажаючи розводитися над тим, я дальше пиль-
но продовжував лекцію, а потім, тому, що вже
таки смеркалося, відпроводив її до недалекого до-
му. Та самого мене обняв такий страх, що я довго
не мав відваги ввійти до свого дому. Про ше-
лестіння і про дивовижний рух затемнюючого па-
перу, я ні кому не згадував.

Коли я знайшовся в кімнаті, де перед годиною
діялося таке диво, страх відійшов від мене і я
знову почув себе спокійним. Тут я навіть пізно

ночами вчився, тут і спав, та все було спокійно і не страшно.

**

Та всежтаки нишком-тишком розійшлася фама, що в домі, де я мешкав, діються несамовіті речі. Мене ніхто не питав, бо ж це торкалося мене особисто, зате дехто розпитував моого приятеля д-ра Ю. Г., який усе свідчив про те, що бачив і що чув. Справою зацікавилися чеські духовні кола, що до них згаданий дім належав. Вони випитували мене про ті події та виявляли охоту відчитувати в цьому домі обрядові моленія "на ізgnаніє духов".

Та я просив, щоб вони зодержалися зі своїми молитвами хоч так довго, як довго я тут мешкаю. Я доказував їм, що ті страхи мені ніяк не шкодять і я не бажав би з ними зачіпатися.

Дехто з наших високопоставлених духовників, що перебували в часі воєнних дій на терені міста Праги, розповідали мені, що це не є злі духи, тільки т. зв. "Шпукгайстер", себто духи, що люблять страшити, а може тільки побавитися, а ніколи поважно шкодити людині.

Я любив прислухуватися тим історіям, немов якимсь далеким і неймовірним, хоч вони й діялися в моєму помешканні і я сам був їх свідком.

У цьому домі жив я ще самітньо більше одного року. Все тут діялися неймовірні речі, на які я чомусь не хотів звертати уваги.

Духи мене не лишили, але я їх мусів лишити. Мене забрала Німецька Домашня Поліція й за-проторила до конц-табору, де я мало життя не втратив; спомини про те я написав в окремій книжці п. з. "В таборі смерти".

На самому вступі моого переслухання мене дуже допитували, чому я замешкав у цьому домі. Я мешкав самітньо в кількох кімнатах, де можна би примістити цілий лазарет тяжко ранених вояків. Також закидала мені поліція, що в цих кімнатах

я держав склад "отруйних католицьких книжок і молитовників", які розносив до лазаретів хворим і пораненим німецьким воякам. Дальше, закидували мені, що я на службі "чорного інтернаціоналу — католицького духовенства", а католицькі духовники це рідні сестри з жидами ("Прістер унд ѹден зінд ді швестерн!"). Мені закидували між іншим також і те, що я, студент німецького університету, студіював на те, щоби шкодити Німеччині через поширення католицької літератури і то між німецьким військом.

Ті закиди й обвинувачення знайшли свій вислів у моїй тяжкій кацетній недолі, яку я пережив тільки завдяки особливішій Божій опіці. У тяжких кацетних умовинах я часто пригадував собі дивні явища в моїм, немов замковім помешканні, та на мови моїх приятелів, щоб я звідтам перенісся на інше помешкання, на що я тоді, нажаль, навіть не звертав уваги.

"І Н Ж Е Н Е Р"

Одного стрункого й високого ростом, дещо згорбленого, хоч і ще досить молодого посполитого в'язня всі посполиті звали інженером. Його інтелігентне обличчя не заперечувало цеї назви, і я був переконаний, що це фаховий інженер. Отже мені було цікаво випитати його, що його загнало до в'язниці.

На таку нагоду довго ждати не треба. За кілька днів на проході я стрінув цього інженера і став докладно випитувати, що його сюди привело. "Інженер" отверто заявив, що те саме, що всіх інших посполитих. Він був здергливий у розмові і треба було кілька разів із ним стрічатися, щоб вивідати всю його історію.

По кількох зустрічах, "інженер" набрав до мене довір'я і навіть радо стрічався зі мною. Я вів із ним дуже обережну розмову, з якої довідався, що він не є "вчений" інженер, а такий "неправдивий". Про своє походження він нічого не знає. Не пам'ятає ні батька ні матері, бо пам'ять його сягає ледве до тих чорних і злиденних днів, коли він тинявся малою дитиною по завулках Львова, боячись людського ока, щоб його хто за щонебудь не лаяв. А його всюди, де тільки хто побачив, усі картали й ганялися бити, хоч він не знав за що. Пам'ятає, що кожна людина була його ворогом і всіх боявся. Може він навіть робив щось злого, але ніхто його не навчив, не напімнув, і ніколи ласкавого слова не промовив. Він пам'ятає люті зими, які він мусів зимувати у фабричних шопах, а коли його звідтам виполошили, то ночував про-

сто на отворах міських каналів, бо звідтам виходила дрібка тепла з кухонних випарів і інших зливків. Згодом, коли він і на отворах каналів не міг склонитися, мусів шукати сковища таки всередині каналів. Туди влізав він із другими сильнішими і старшими волоцюгами і там ночував у лютій морозні зимові ночі. Там, унутрі каналів, хоч дошкулював душливий і гидкий сопух — всетаки він не мав страху перед злобними людьми. Там спав чи перебував спокійноночі, а одинокою його журбою було роздобути поживу. Правда, дещо можна було знайти в копицях сміття, але собаки скоріше, бо ночами, вигрівали куски поживи, а ім, волоцюгам, не оставляли нічого. А їсти хотілося дуже. Враз із старшими волоцюгами він відважився кілька разів ходити по домах просити поживи, хоч шматочка хліба. Але люди не все були ласкаві. Переважно виганяли їх від себе, мовляв — для жебраків не мають нічого. Інші лаяли їх, що такі молоді, а вже жебрають, хоч краще ім було б за працювати на хліб. Інженер був ніжний на такі лайки-вказівки і нераз застановлявся, яким способом йому заробляти на хліб. Але відповіді ніяк не знаходив, хоч був охочий працювати. Він навіть насмілювався заходити до деяких фабрик проситися на працю, але робітники, з якими він говорив, часто його висмівали та грубими і йому незрозумілими жартами викливали. Як 7—8-літній хлопчина міг у фабриці заробляти на хліб?

Якось весняного ранку побачив він весілля в одному небагатому домі. Старші волоцюги знали, що на такому весіллі можна хоч відпадками зі столів поживитися. Пішло іх троє на весілля жебрати хліба. Кухарка була ласкава, погостила їх не тільки сухим хлібом, але й іншими стравами. Ця гостина до сліз зворушила малого "інженера" і від того часу він набрав більше довір'я до людей. Він уперше побачив наочно "достатки" в іжій напітку в часі весілля, побачив ласкавість

людей. Найбільше зацікавили його весільні музики, які пригравали молодим парам до танців. Із насолодою вслухувався він у звуки музики, а коли відійшов до своїх сковків, довго дзвеніли йому в ухах звуки музики. Від того часу він, коли тільки виходив зі сковків, радо йшов до міста, ставав перед крамницями і складами різних інструментів та шукав такого, який він бачив на весіллі. Такий інструмент був у кожному складі інструментів, тільки дуже висока ціна ніяк не робила надії, щоб він міг цей інструмент набути для себе. Це була скрипка. Від якогось часу вся туга інженера перейшла з бажання поживи на бажання набути свою скрипку та навчитися грати.

Але скрипка була чимсь недосяжним для малого інженера.

Одного разу "інженер" звірився зі своїм бажанням своєму старшому товаришеві недолі та просив ради, як йому дістати скрипку. Старший волоцюга обіцяв, що дістане для "інженера" скрипку, але не задурно. "Інженер" мав за цю прислугу бути помічним і майже слугою свого щераз так старшого, бо около 14-15-літнього приятеля. За кілька тижнів старший волоцюга роздобув для "інженера" скрипку, однак, нажаль, не було кому навчити його грати. Треба було самому вчитися. При тій науці музики "інженер" стрічав немалі труднощі, бо навіть не вмів скрипки настроїти. Довелося йому розпитувати за тим музикою, що грав на весіллі. Інженер був відважний і прийшов до музики по інформації, як йому навчитися грати. Музика був людяний і радо згодився кількома лекціями поінформувати хлопчину, як строїти, як брати до рук скрипку і як водити смиком. А цікавому й талановитому інженерові довго не треба було вчитися. Всього два рази він був у музики і вже навчився строїти і тримати скрипку, а решта пішло гладко. Великого репертуару хлопчина не мав: кілька мелодій, які часто чув у злодійському

товаристві, вистарчили, щоб він скоро став музикою. І вчитися грати не було часу, бо ввесь час забирає йому його старший "побрратим", який усе вимагав вірної послуги за скрипку. І малій хлопчик на днями й ночами ходив зі старшими волоцюгою по всіх усюдах, часто без ціли, часто щоб дещо вкрасти. Коли крадіжки не вдавалися, тоді треба було випрошувати, а це було також нелегко.

Минуло кілька місяців, а малий "інженер" на-вчився грати на своїй скрипці. Він був тепер гордий, що зможе сам собі на хліб заробляти цею грою. Частенько ставав на рогах вулиць і все грав пісоньку, яку найкраще вмів. Прохожі часто не звертали уваги на малого музику, його гра іх зовсім не зворушувала. Він молодий і здоровий і повинен інакше працювати на хліб. Дехто питався, чи він не каліка, а коли дізнався, що ні, збував малого музика кпинами. Такі кпини кололи серце малого музики, він почувався обидженим і скоро лишив своє "мистецтво". Його манили товариші волоцюги до своїх романтичних крадежей, а часто і грабунків. Він ніколи не бачив у цьому ділі якісь злоби або злочину, бо про таке навіть нечув. Зростав же на нічних завулках, стався малим, а пізніше великим волоцюгою, за яким нераз гонила поліція, щоб зловити і покарати за якусь і чиєсь кривду. Він скоро пропадав у вузьких завулахах міста Львова безслідно і надармо поліція його шукала цілими ночами, а то й днями. Вмів легко і в'юнко стрибнути в якийнебудь канал, закриваючи себе каналовою покришкою-кратами. Канали стали згодом його домівкою, його пристановищем. Підземелля Львова ледве чи знов знати краще від "інженера". Він знов добре всі отвори, знов усі канальні сховки. Тому, що канали були низькі, він мусів цілий час згинати свою спину і ходити по каналах майже вдвоє зігнутим, то й пригорбився.

Дрібні крадіжки не вдоволяли "інженера". Він хотів чогось більшого і для того став використо-

вувати свою казочко набути професію музики. Вже дорослим молодцем брав скрипку, ставав у якійнебудь брамі, де мешкали заможні люди і, граючи, обсервував хто мешкає в даній камениці, в яких кімнатах та яка прислуга. Коли в прислuzі були дівчата, непомітно робив з ними знакомства, обіцюючи, що прийде опівночі, щоб його впустили. Коли не було дівчат, сам давав собі раду. Звичайно серед подвір'я був отвір до каналу для різних кухонних зливків і стечів дощівки. На крати цього каналу "канальний інженер" клав якийсь знак, солому або якесь сміття, щоб ніччу було йому легко потрапити на дане подвір'я тим каналом.

Коли вночі всі входові брами позамикано, інженер тихенько немов кіт відкривав головою канальні крати, вилізав на подвір'я і при допомозі дівочих знакомств діставався до камениці. Коли вже все випитав докладно про господарів, у яких дівчина служила, усипляв якимсь наркотиком коханку і навшпиньках заходив до спальні господаря. Найперше наркозою знечулював сплячих, сягав під подушку по револьвер господаря, а потім вибирав із кишені портфелі, а з шухлядок гроші. Як цього не було, йшов по жіночій біжутерії, або до кредитсу по срібло.

Були випадки, що не можна було зробити знакомства з домашньою жіночою прислugoю; тоді справа ставала куди складніша. Треба було самому діставатися до кам'яниці. Двері були позамикні, то якщо це було на поверхні, треба було лізти ринвою або драбинкою, коли така була. Найчастіше ринвою він діставався до наміченої кімнати і там виконував свою прецизну роботу. Очевидно, що гра на скрипці служила інженерові тільки до прослідження терену, на який він ішов оперувати ніччу. У ролі скрипаля він уже не був на послугах свого старшого волоцюги. Навпаки, тепер цей волоцюга відігравав підрядну роль і

звичайно відбував чати в часі операцій "інженера".

Овочі такої операції були звичайно дуже щедрі. Старший волоцюга виносив за якийсь час украдені речі на торг і продавав їх за дуже низьку ціну жидам. Хоч поліція часто знаходила викрадені цінності, справників не легко було дістати, бо вони пропадали під землею, куди поліція не мала доступу.

Такі наскоки не вдоволяли "інженера": він захотів промостити собі дорогу до державних банків. Та тут треба вже було увійти в спілку з "рекарями" і "порачами" вогнетривалих залізничних кас, часто забезпечених різними вибуховими речовинами чи алярмуючими дзвінками.

Розбивачі кас шанували молодого "інженера" задля його небуденного таланту і зробили одного разу з ним такий "контракт". Він мав виробити план ограбити один державний банк у Львові, який був дуже недоступний. Інженер довго думав, та згодом виробив план. Банк був дуже хоронений поліцією днем і ніччю і доступ до нього був неможливий. Тому інженер постановив підкопатися під самий банк і так зібрати гроши. Робота була розчислена на кілька тижнів, бо тунель мав бути довгий для сполучки банку з одним із винаних подвір. На це подвір'я треба було вивозити всю землю з прокопаного тунелю. Крім того злодії замовили майстрів, які не знаючи нічого про копання тунелю, мали ніби будувати там новий дім, але аж після тунелевих робіт.

Інженер справу обдумав і робота пішла в рух. Цілими ночами копали тунель робітники, які зовсім не знали, що це для грабунку державних грошей. Їм сказали, що це підвалля для побудови якоїсь великої будови. За роботу виплачувано ім платню. Коли тунель зближався вже до самого банку, злодії самі перебрали роботу. Треба було за одну ніч розбити бетонове підвалля банку, по-

розвідати підлоги і дібратися до вогнетривалої і досить на той час модерної каси. Саму головну роботу назначили під неділю, бо тоді банкові урядовці не приходили до праці і не треба було надто спішитися.

У підземеллі банку викопано простору галю, де зійшлися всякого роду злодійські фахівці, як електротехніки, знавці кас — касярі, і знавці розбивання кас, як їх називали з польська "рацяже", або "пруваче". Були теж спільнники різних поліцістів, на випадок, як би поліція відкрила влім, тоді при допомозі знакомих і поліційних спільніків можна було легше обминути кару. Крім того вони нагромадили тут наймодерніше знаряддя для розбивання кас, розмикання різних замків, "раки" до розпорювання і прилади до перетинання електричних сполучень. Очевидно, що при тому не бракувало й різного роду гарячих напитків.

Роботу зачали в суботу надвечір, коли вже банкові урядники розійшлися домів. При невтомній і поспішній праці в неділю вечором дібралися до вогнетривалої каси. Ракарі взялися розпорювати обережно сталеву касу, щоб не нарушити алярмуючих сигналів. Здавалося, що все в порядку, не натраплено ж на нічого небезпечного. Здавалося, що ось, ще хвилина, і великі суми, про які вони мріяли, зараз будуть у їхніх руках. Йшли розмови, як гроші розпаювати, хто яку частку повинен дістати і т. п.

Тільки, що вони випорошили попіл між сталевими стінами каси, коли до банкової кімнати ввійшло около десять добре узброєних поліцістів. Злодії не вспіли взятися за зброю, яку мали при собі, як уже поліцисти їх пов'язали, посадили на приготовані каретки й повезли до в'язниці.

Наш "інженер" уперше дістав тоді великий вимір кари, аж 15 років. Передше він теж був покараний, але за дрібні провини діставав по кілька місяців. Тепер він хворий на легені і від двох мі-

сяців сидить у шпиталі. Про своїх спільників нічого не знає, бо після засуду всіх порозвозили по різних в'язницях.

З "інженером" я рідко опісля стрічався. Ключник добре пам'ятав, що я маю бути на відосібленні й пильнував мене, щоб часом я з кимнебудь не розмовляв.

На мое щастя був іще один в'язень, якого обов'язувало відосіблення. Його зразу виводили на окремий прохід, але, коли ключники не мали часу, то випускали на прохід нас у двійку. На гарному подвір'ю ніхто нас не пильнував і ми могли тоді добре собі порозмовляти.

ЯРОШКА

Мій новий товариш проходів називався Леонард Ярошка. Місцем його замешкання й заняття було місто Познань. У в'язниці сидів він кілька місяців, але тому, що не бажав стрічатися з другими в'язнями, начальник в'язниці дозволив йому виходити на прохід самому. Його кремезний і зажилій вигляд, живі й рухливі очі свідчили про метку й непощадну здачу. До мене він завжди звертався уважливо та з прибраною інтелігентністю.

Коли я спитав його, за що він ув'язнений, — то мій запит поставив його в досить неприємне положення. Він не отягався довго з відповіддю, та зачав дуже невинно розповідати, якими великими злочинцями є високі польські державні урядники і як вони не можуть розуміти інших людей, які поневолі допустяться якогонебудь нетакту. Його оповідання про свою провину попередило обвинувачення кількох знаних йому суддів і прокураторів та інших державних службовиків за їх явні й великі зловживання і провини. Він сам властиво без вини. В місті Познані має великий склад медичних і санітарних інструментів. Сам не торгував тими інструментами, бо не мав часу. Ціле життя його виповнене запопадливою працею та стараннями, удогіднити лікарям та медичній прислугі лікування хворих та допомогти вивінувати лікарні та санітарні domi в модерне санітарне приладдя. За такі невтомні й повні трудів намагання йому заплатили шістьмісячною в'язницею...

Мені було неясне його оповідання і я пробував дальнє в таких тонкостях дошукатися його якоїсь

хоч би позірної провини. Я спітав за що його прискаржено в суді і хто був тим несправедливим обвинувателем. Тоді Ярошка, видівши, що свого оповідання не прикрис неясністю, відкрив свою провину.

У складі його санітарних і медичних інструментів працювало дев'ять осіб, а він сам усе був зайнятий поїздками за границю. Там він не тільки оглядає усе нове й модерне приладдя, але і замовляє його для свого складу. Одним нещастям було високе мито. яким його обтяжували державні граничники, а якого він ніяк не міг заплатити. Тому ввійшов він у порозуміння з директором одної митної станиці і пробував перевести наймодерніші інструменти з Німеччини без державної оплати. Очевидно, що майже таку саму оплату він заплатив цьому директорові. Та нещастя хотіло, що йому не пощастило. Поліція відкрила контрабанду, обвинуватила іх обох, а на суді Ярошкові дали шість місяців в'язниці. Згаданому митникові суд присудив кару вдесятеро більшу.

Ключники бачили, що ми оба з Ярошкою стрічаємося, та не забороняли. Вони знали, що політичні справи зі звичайними-посполитими не змішаються і ані для в'язниці, ані для добра польської державної рациї шкоди з того не буде. Вони були навіть раді, коли бачили, що ми оба споримо, а це деколи до того приходило. Ярошка часто оправдував комунізм і змішував його з українським націоналізмом, що знов я опрокидував. Ярошкові не було відомим, що в польській державі живе около п'ять мільйонів українців, які продовж сотень років вели затяжні війни з поляками. Він також не знав гаразд, що ще за його пам'яти велася війна за Західну Україну, яку поляки називають "Малопольська Всходня". Ярошка часто змішував українських політичних в'язнів із комуністами, які все на службі Москви і переважно виконують свою роботу не з ідеї, а за московські гроші. Тому то

часом приходило між нами до спору. в якому я все в якнайспокійніший спосіб старався йому вияснити історичну правду.

Позатим вели ми розмови на торговельні теми. Я старався пізнати всяку ділянку людських зазнань від безпосередніх іх виконавців. Ярошка з ентузіазмом розповідав про свої трансакції за границею, при чому не затаював вищоти кожної за-границіної культури від культури польської. За-границею Ярошка стидалася в купецькій розмові признаватися до польського походження. Його прізвище свідчило радше про чеське походження і він радо признавався до нього. Також не затаював Ярошка, що всюди в купецькому світі за гра-ницями Польщі вважають поляка за злодія. Тільки в поїзді. чи в ресторані чужинці почують, що роз-мовляють із поляком, зараз уважають на свій гро-шевий гаманець, або ховають його до іншої, більш безпечної кишені. Коли я спітав жартом, чи не мав Ярошка яких неприємних історій у зв'язку з крадіжками, тоді Ярошка признався, що через по-милку вдягнув ув одному поїзді чужі кальоші. На своє нещастя він одягнув іх далеко ще перед своїм виступленням із поїзду, так що власник, я-ким був таки один кондуктор, спостеріг, що це не його, а чужі кальоші, переглянув пасажирів і піз-нав на ньому. Ця процедура, яка була "без вини" Ярошка, обійшлась йому тільки на чесностевій формі перепросин.

Ярошка знову декілька слів і по московськи та признався. що в першій світовій війні перевізував у Московії, де навчився цеї мови. Уже тоді він у-чився торговельного звання і часто за війни перевозив різні товарі з великих міст до малих, де міг на тому дуже добре заробити. Він рідко коли іхав на квиток. Повоєнний час не знав великої контро-лі і можна було їхати й без квитка.. Коли приходив контрольор, Ярошка скривався на той час на даху вагону, доки не промінула небезпека.

Ярошко був дуже говірливий навіть тоді, коли я не був розположений до розмови. Розказував про відносини в місті Познані, про без журне життя вищої верстви, про різні міські розваги, а найбільше розказував про часто злочинне життя вищої польської верхівки на високих державних посадах. Коли я спітав якось Ярошку, що йому бракує, що він перебуває в шпиталі, відповів, що втішається найкращим здоров'ям, а поміщено його в шпиталі тільки тому, щоб не мусів сидіти в бетоновій і непривітній камері. Він думав також, що й мене приміщені тут із протекції. Мої вияснення, що ми українці ніколи й ніде не послуговувалися протекціями, не переконували Ярошку і він впевнив мене, що я до кінця своєї кари буду сидіти в шпитальці. Розповідав, що продовж його чотиримісячної в'язниці, всі інтелігенти сидять у шпитальках, бо вони не привикли сидіти в бетонових камерах між правдивими злочинцями.

Розмова з Ярошкою була для мене нудною. Його розповіді були обмежені і для мене не цікаві. Найрадше слухав я його оповідань про заграниці подорожі і про життя заграницею різних суспільних клас. Однак того останнього Ярошка не вмів мені якслід вияснити. Він часто мішав різні суспільні класи і часто змішував класу з вигідним життям. Хто вигідно, хоч би і злочинно жив, той належав, на його гадку, до вищої суспільної класи, а хто не шукав розкошів і вигід — належав до нижчої суспільної класи...

Ані релігійні, ані просвітні справи Ярошку не цікавили. Розмов про релігію він слухав нерадо; в його поняттю релігія — це був "фах" тільки для священиків, а не для нього. Він навіть не вмів, чи не хотів відповісти на мої запити про посмертне життя. Не брав теж до уваги високо релігійного життя за границями Польщі, про яке сам розказував, та взагалі не хотів на релігійні теми розмовляти.

ДОКТОР ГОЙ-ГОЙОВСКІ

Ярошка не відсидів своєї шостимісячної кари, вийшов з нагоди амнестії. Мене випускали даліше вже самого на проходи і я навіть радий був із того. Товариство Ярошки не підходило мені під смак і всякі розмови з ним видавалися мені низькими й нецікавими.

За кілька днів з'явився в часі моого проходу ще один в'язень. Він зразу не стрічався зі мною і я не спішив з ним стрічатися. Але ж наші проходи повторювалися і ми оба якось розговорилися. Він представився мені, як доктор Гойовскі. Мене заінтергував його науковий ступінь і я спитав про його звання. Він був лікарем і розмова з ним видалася мені цікавішою. Ми розмовляли на теми різних хвороб і д-р Гойовскі радо про них говорив. Однак він не був обізнаний із статистиками смертності і захворінь в інших країнах, що було доказом, що це не поступовий лікар та що не читає лікарської преси й літератури.

З дальшої розмови з доктором Гойовським я довідався, що він є оператором-хірургом. Також дізвався я, що доктор Гойовський ув'язнений за кривоприсягу. Було це так: доктор Гойовський перевів якусь там недозволену операцію, яка зовсім удалася, але пацієнта від тієї операції померла. Родина помершої заскаржила оператора до суду. Розправа відбувалася в місті Познані й була вже на закінченні, а докторові не грозила ніяка кара. Але, на нещастя, суддя порушив справу вбивства дитини в лоні матері. Зачалися розмови про життя людини, про її безсмертну душу, про інші карні

параграфи. Доктор Гойовський боронився, як зінав. А його знання було досить обмежене. Щоби по-збутися довгих філософічних виводів, заявив, що не вірить ані в людську душу, ані в її вічність. Суд розтягнув розправу над його операцією до великих розмірів. Зайшло питання, чи доктор Гойовський має лікарський диплом, бо його лікарські виводи захищали віру суддів у його фаховості. Спровадили спеціаліста — лікаря, який хотів провірювати його знання, та доктор Гойовський відмовився відповідати. Розправу перервано, а доктора Гойовського посаджено в слідство. Замотану справу треба було розмотувати при допомозі грошей. Це помогло і докторові Гойовському: назначено скоро день розправи, яка тривала тільки день; засудили його на шість місяців в'язниці і відправили до Бронок.

Розправа доктора Гойовського і мене зацікавила, то й наша розмова оживилася. Кілька днів ми розмовляти по дві години на теми його засуду, який був більше на тлі одобрення кривоприсяги, що причинилося до засуду Гойовського. Коли я розпитував доктора Гойовського про його розуміння вічного Бога, Його прикмет та духових вартостейожної людини, доктор Гойовський часто не вмів вияснити мені моїх завваж і питань. Коли я його спитав, як він розуміє початок життя не тільки людини, але всього що живе, доктор Гойовський просто сказав, що він про такі філософічні речі не вміє говорити. Я наставав даліше, що без таких речей ніякий лікар не повинен братися до лікування людей та що про такі речі вчаться всі майбутні студенти медицини ще в середній школі. Тоді докторові Гайовському отворилися уста і він признається, що ніколи в життю не вчився медицини, а проте є лікарем від першої світової війни. Він навіть до школи ніколи не ходив, але цікавили його всі життєві прояви. У війні його покликали до санітарної служби при шпиталях і при ранених. У тій своїй службі він часто бував при різних

операціях, а потім сам уже без лікаря їх виконував. Його правдиве прізвище є Гой, але він перекрутів собі його на Гойовський. Походить із Західної України, та щоб усунутися з-перед очей знакомих, виємігрував аж до міста Познаня і там відкрив лікарську ординацію. Його ніхто по війні не питав про диплом, бо війна знає всякі знищення, то й його диплом міг пропасти. Лікував людей добре і всі були йому вдячні. Згодом замало йому було зміненого прізвища Гойовскі і він додав собі ще й перше незіпсоване прізвище Гой, що дало йому шляхоцький "придомок" Гой-Гойовскі. Воно нагадувало ще й приналежність до польських легіонерів, які часто мали такі "придомки".

Аж оце трапився вперше в його житті випадок, який і не надто для нього нещасливий. Він уже кілька тижнів добре тут відпочиває, але ніяк не може зрозуміти, який інтерес судові, що суд признає бессмертність душі і навіть — за противну думку — його покарав. Наша розмова робилася цікавішою не тільки для мене, але також і для Гойовського. Я старався вияснити йому, що ні для суду, ні для судді нема інтересу його засуджувати, але суд боронить правду, яку він, Гойовський, публично нарушив та вбив дитину, хоч маленьку. З нашої розмови я зрозумів, що "доктор" Гой-Гойовський ніяк не міг мене розуміти, бо всяка об'єктивність була йому чужа. Всяка суспільність — це, в його поняттях, тільки фраза без дійсного значення. Зрештою, коли я почув історію його осягу лікарської практики, розумів, що мої пояснення зайві і донині не можу зрозуміти безконтрольних його злочинів, яких він ціле життя допускався, як про те мені розповідав.

Мені здавалося, що наша розмова безцільна і я старався розмовляти вже тільки про його власну душу та доказати, що і в нього є душа відповідальна за все, що дотепер зробив. Доктор Гой-Гойовський тільки слухав, нічого не відповідаючи,

а коли я хотів дізнатися про його думку, відповідав коротко: "Це ваш фах і ви будете добре на ньому заробляти".

Д-р Гой-Гойовський був матеріалістом, не з переконання, а з привички й обсервації суспільства, серед якого жив. Мені пригадувалися розмови з Ярошкою, який усе твердив, що үрядові верстви в Познані зіпсуті й переповнені злочинцями. Це можна було наявно ствердити також із розмови з "доктором" Гой-Гойовським, який же дихав духом життя вищої верстви, для якої важним було тільки матеріальне життя. В "докторові" Гой-Гойовському я бачив великий, але приспаний талант, тепер іще й змарнований тим оточенням, серед якого він жив.

Я не крився з розмовами з "доктором" Гоєм-Гойовським і це спостерігали в'язничні ключники. Вони бачили часто наші напружені розмови і хоча іще було кільканадцять хвилин до закінчення проходу, кликали нас до келій. За якийсь час мене випускали на проходи знову самого, а "доктора" Гоя-Гойовського також окремо. Було це очевидно задля того, щоб ми не розмовляли; виправдати це можна було тим, що я мав бути на відосібленні. Я міг бачити "доктора" Гоя-Гойовського тільки через вікно, але мої розмови з ним перервалися раз на все. Часом він і мене бачив у вікні і здавалося мені, що й він бажав би ще зі мною порозмовляти, а може навіть скликитися до моїх тверджень та доказів. За якийсь час утратив я його з очей, мабуть вийшов також із нагоди проголошеної амнестії.

РОЗПЛОХОВСЬКИЙ

Самітнім я довго не ходив по подвір'ю. За кільканадцять днів з'явився новий в'язень, але той був у в'язничній одежі. Попередній "доктор" Гой-Гойовський ходив у цивільному вбранні і це робило куди краще враження. Новий, молодий і енергійний в'язень називався Розплоховський, із професії народній учитель, та учителем ніколи не працював. Його заняттям було книговодство в більших і складніших підприємствах.

Платили йому досить добре як на його молодий іще вік: діставав місячно по 800 польських злотих, але тих грошей йому ніколи не вистачало. Він мусів мати на свій прожиток бодай 2 тисячі місячно, хоч не мав ані жінки, ані дітей. Щоби покрити свої грошеві нестатки, він виписував собі грошеві посвідки та підписував на них міністерських урядників. А "працював" так уміло, що ніхто не міг розпізнати неавтентичності підпису. Хоч як багато підписував він таких грошевих посвідок, то каси все виплачували йому належні суми.

Але раз якось необережно написав завелику суму, бо аж 9 тисяч польських золотих і це застanoвило касієра. Він гроши виплатив, але зараз поспітив головного үядовця, на які цілі видається та-⁴кі велики суми. Це звідомлення заалармувало цілий міністерський департамент, а з висліді пан Розплоховський опинився у в'язниці. Зразу сидів у Познані, але не довго. Бо й тут знайшов він спільну мову з поліційними комісарами.

Розплоховський зумів переконати поліційного

комісара, що його ув'язнення не принесе ні кому користі, тільки шкоду. Будучи у в'язниці Розплоховський тільки змарнує своє молоде здоров'я і сили, а в'язничні сторожі мусять його чомусь пильнувати, а цього зовсім непотрібно. Найкраще буде — переконував Розплоховський комісара, якщо він вийде на волю, тоді це оплатиться комісареві, бо всі гроші, які Розплоховський набуде — розділюватиме по-половині: одну для комісара, другу для себе. Він не тільки хоче сам жити, але і йому дасть можність жити.

Така логіка переконала комісара і він пристав на пропозицію. Розплоховського випущено і він скоро знайшов знову добру посаду в якомусь високому уряді з 800 злотими платні місячно. Однак цею платнею ділитися з поліційниками йому не хотілося. То й зачав давніші практики з підписами працедавця, або інших компетентних шефів, що мали право видавати грошеві посвідки. Зразу йому вдавалося і ніхто не завважував сфальшованіх підписів. Але таке фальшування повторялося часто і врешті Розплоховського стали знову підозрівати. Зразу його тільки обсервували, але скоро фальшування чужих підписів вийшло на верх і Розплоховський знову опинився за кратами.

Мене цікавило приватне життя Розплоховського і я про те його питував. Розплоховський любив говорити, що тільки знав. Він був типовим марнотратником і здавалося мені, йому не стало б ніколи грошей, хоч би він діставав їх удесятеро більше, як досі діставав. Бавився у найвибагливіших нічних клубах, угощував своїх знакомих і незнаних, хто тільки навинувся, купував дуже дорогі речі для своїх полюбовниць, яких мав майже в кожному більшому місті, іздив до них у гості літаком, а такі літакові поїздки в Польщі коштували чимало. Очевидно, що розтрачуючи нечесно чужі гроші, Розплоховський також ніколи не числився ні з своїми словами, ні з честю. Кожній

своїй коханці говорив неправду, обіцював із нею женитися, вдавав, що з нею заручився і т. п. Йому вкінці стало замало обдурювати принагідних коханок. У його амбіції було пізнатися з дочкою котрогось із вищих польських урядовців і при допомозі сподіваної протекції безкарно продовжувати своє лайдацьке життя. Та на біду Розплоховський був у вищих сферах польської верхівки незнаною особою. Знав тільки адвокатів, які боронили його перед судом, знав прокуратора й суддю, які проте не входили у склад урядової верхівки, ані не мали на неї впливу. Зрештою, вони знали Розплоховського, як кримінального злочинця і ледве, чи схотіли б мати його в своєму товаристві...

Однаке пляни Розплоховського не були надто розумні. У них не було критичної уваги на те, що буде дальше. Його життю була теперішність і жив він тільки для теперішності. Тому попідроблював собі документи з різними іменами, знаними тоді у вищих урядових польських кругах, та так хотів імпонувати різного роду вуличній гоплоті. При тому сипав грішми направо і наліво, купував дорогі подарки всім, хто йому тільки навинувся, давав багатонадійні обіцянки. Але і так, навіть із своїми пофальшованими документами, не зумів натрапити на дочку, чи хоч би своючку, якогось вищого польського урядовця.

Нешастя хотіло, що Розплоховський стрінув у якомусь барі жінку поліційного комісара, який колись за обіцянки випустив Розплоховського зі слідства. Очевидно, що Розплоховський забув за ті обіцянки ще заки зайшов до дому після звільнення зі слідства. Але і це було б увійшло, якщо б комісар був за те забув, але так не сталося. Комісар не тільки пам'ятав обіцянки Розплоховського, але й сам тримтів, боячися, що Розплоховський скоче з ним помінятися ролями: сам лишиться на волі, а комісара посадить за крати. Розплоховському таке й на думку не приходило; хоч злодій, проте

був людяний і не мав ніколи злоби в серці. До всіх справ ставився добродушно, а розмову з комісарем злегковажив. Тепер почувши прізвище комісарової жінки, близькою згадав те близьке йому ім'я, але ця думка перейшла через його голову безслідно. Жінка комісара зовсім не знала Розплоховського. Коли побачила його щедрість, забула за цілий світ, щоб тільки ввійти з "незнаним достойником" у тісніші зв'язки. Правда, менальність Розплоховського відразу відкривала, що він не є ані високим державним достойником, ані впливовим чоловіком, але пані комісарева над цим не застановлялася.

Комісар бавився в іншім нічнім клубі, а коли пізно вночі вертався до дому, вступив по свою дружину і застав з нею Розплоховського. Це його дуже розлютило і він на очах цілого "вибагливого" товариства таки в цьому клубі арештував Розплоховського, як утікача зі слідчої в'язниці. Як Розплоховський не оправдувався, як не пригадував комісаребі давню умову щодо розподілу "краджених грошей", комісар навіть слухати не хотів, а скував Розплоховського ланцюшками і велів запровадити за крати.

Розплоховський жив тільки своїми спогадами про золоту волю, радо розказував усім, хто тільки хотів слухати його, про свої "подвиги" та відсиджував свою 9-літню кару.

СМЕРТЬ ЙОСИФА ПІЛСУДСЬКОГО

Гарні чергуневі дні минали мені безжурно і навіть якось не відчував я, що це у в'язниці. Привітна кімната, щоденні двогодинні проходи, щораз то свіже товариство незнаних мені людей, усякі новості зі "соціального життя" польської державної верхівки — відвертали мою увагу від сірих буднів. Лікар мною зовсім не займався і я почував себе здорово й добре. Ключники відносилися до мене чимно. Одиноко харч нагадував в'язницю: ранком на снідання якась вонюча зупа з "запахом" кількарічної зіпсованої бульби і кромка чорного хліба, на обід яканебудь юшка і бульба, або каша, а на вечеру звичайно каша. Але тільки так звана каша, бо вона була зготовлена зі старих остоялих стружбів пшеничних крупів, у яких уже виплодилися маленькі хробачки. Коли приходилося їсти ту кашу, то з напівгустої рідини тільки чорні головки хробаків виставали... Спочатку я цього не завважував, але згодом таки побачив, та ів, щоб із голоду не ослабати. Тоді й апетиту не було і обід чи вечера не належали до приємності, а були радше тягарем. Я часто мачав тільки ложку в рідину й облизував, а таке тривало часом дві години.

Одного дня завважив я, що Розплоховського на проході нема. Проти свого звичаю спітав я ключника, що сталося. Ключник відповів просто, що Розплоховського забрали тільки тому, що мене обов'язує відокремлення, а я з ним за близько познакомився. Я впевнив ключника, що Розплохов-

ський не підходив мені до товариства і для мене навіть буде краще бути на самоті.

Також небавом побачив я, що у в'язниці на Вронках повівають польські хоругви, до половини спущені, з чорною перев'язкою: знак, що хтось із визначних державних осіб помер, але хто, ніхто не знав. Прапори висіли кілька днів і врешті я довідався від ключника, що помер маршал Польщі Йосиф Пілсудський. Ця вістка про смерть "будівничого" Польщі мене не пригнобила, ані не потішила. Я приняв її байдуже, проте з якоюсь надією, що може і для політичних в'язнів прийде амністія з цієї нагоди. Містечко Вронки невеличке і з-пода високих мурів чути було похоронні марші, а частенько навіть і ключників було обмаль у в'язниці, бо були заняті парадами.

Я приїхав сюди з бородою, але задумав її обголити з нагоди смерті маршала. Голяр приходив що тижня у п'ятницю до келії і стриг та голив в'язнів. До мене не спішився, бо не багато мав у мене роботи: тільки що два-три тижні приходив мене підстригати. Тепер якраз уже минуло три тижні, як він до мене приходив, то я постановив підголитися у найближчу п'ятницю. Голяр радо сповнив моє прохання і за декілька хвилин моя борода лежала на підлозі.

В суботу я вийшов на прохід, як звичайно, але адміністраційна в'язнична обслуга, що вешталася по подвір'ю не пізнала мене, тим більше, що був я в цивільнім одінні й сорочці. Я навіть пробував під час мого проходу вийти зі шпитального подвір'я на подвір'я тюремної адміністрації, і якось мене ніхто не затримав.

Аж коли я хотів повернутися на шпитальне подвір'я, то один із в'язничних үрядників затримав мене та домагався від мене посвідки від управи в'язниці, що я маю право входити до тюремного шпиталю. Я міг завернутися до брами і вийти зовсім на волю, бодай на кілька днів, бо мене зараз

зняли б, однак я сказав, що я в'язень і сиджу вже в шпиталі від кількох тижнів. Сторож не повірив, а спитав, чому він ніколи мене не бачив. Аж я вияснив йому, що досі був із бородою, а тепер підголений. Це дуже його збентежило і він таки зараз пустив мене на шпитальне подвір'я та замкнув за мною браму. Від того часу я ніколи не бачив відчиненої брами, яка перед тим завжди стояла наостіж. З цього адміністраційного подвір'я тільки одна входова брама лутила в'язницю зі світом, а через цю останню браму можна було виходити без перепустки, бо сторож був переконаний, що всі формальності вже полагоджені. В'язень ніколи сам не виходив тільки в супроводі в'язничного сторожа, який відпроваджував в'язня аж до залізничного вагону і лишав його там що-лиш п'ять мінут перед від'їдом. Через цю браму могла вийти тільки особа урядова або цивільна, така, що ввійшла до в'язниці відвідати когось з ув'язнених. За таку власне цивільну особу взяли мене були тоді в'язничні сторожі і так дістав я можливість без клопоту вийти хоч на пару днів на волю. Але я з цього зрезигнував, бо за таке відтак в'язня переслідували різними зневагами впродовж цілого вироку, а зокрема за кару всаджували на кілька днів до темниці або до клітки.

У неділю я домагався, щоб мене пустили до в'язничної каплиці. Ключник заявив, що мое прохання передасть начальникові в'язниці, хоч сумнівається, чи воно буде дійснене, бо мене обов'язує відокремлення, а такого осібняка нерадо допускають у неділю в каплицю. Вдодатку зі шпитальки до каплиці мало кого водять, бо хворі не обов'язані вислухувати в неділі богослужень. Ключник дійсно передав мое домагання начальникові в'язниці Кобелецькому. Але його пессимізм не виправдався, бо в неділю прийшов окремий конвой та повів мене до каплиці.

К А П Л И Ц Я

У в'язниці на Бронках сиділи в'язні переважно католицької віри, то й каплиця була католицька. Був, правда, малий відсotок жидів, але вони не мали духовної обслуги, ні своєї каплиці. Усіх в'язнів обслуговував ксьондз Пйотр Стружинські, кремезний і прямолінійний духовник. Щонеділі і свята він служив для католицьких в'язнів "мшу свенту", а в будні приймав до себе зголосених в'язнів та давав ім духовні поради. Також мав він до диспозиції невеличку релігійну літературу, з якої могли охочі користати.

Каплиця була розміщена в одному крилі в'язниці й займала два віddіli-поверхи. Це була простора заля. Спереду був вівтар, цілий час заслонений занавісою, яку відслонювано тільки в часі відправи. Між вівтарем і рештою каплиці була перегорода з залізних негустих крат, що нагадували б наш іконостас, якщо б на кратах були ікони. Царських ані дияконських врат не було. Крати були тільки для забезпечення служачого священика перед в'язнями, які і так були досить захоронені самим урядженням каплиці. Решта каплиці підносилася дозаду широкими й високими ступнями вгору. На останньому помості були органи і часто співав в'язничний хор. На кожному ступні стояли високі дерев'яні клітки, до яких перед богослужінням впроваджувано в'язнів: для кожного в'язня одна клітка. У клітці, хоч ніхто з ключників в'язня не бачив, то в'язень всежтаки міг добре бачити тільки те, що діється перед ним, бо дверцята спереду були низькі. З боків і ззаду

були високі стіни з дощок так, що в'язні не могли себе бачити. Однаке, майже всі ключники ставали в каплиці на самому заді, бо звідтам могли бачити верхи голів в'язнів у клітках. Ступні, що на них були построєні клітки, були досить високі і навіть найвищий ростом не заслоняв нижчому бачити віттар. Степені були поділені й відзначенні великими буквами та римськими числами, так, що для кожного крила в'язнів і для кожного відділу було вже заздалегідь призначено місце в каплиці. До каплиці був тільки моральний обов'язок приходити в неділю і до нього ніхто ні не намовляв, ані не силував. До св. Причастя дуже рідко хто приступав, хоч у в'язниці сиділо яких 5 тисяч в'язнів. Святе Причастя подавав ксьондз Стружинський в'язням через крати.

Українського католицького священика ми не мали, тільки з доручення митрополита Андрія приїздив сюди тричі в рік о. д-р Осип Кладочний, який обслуговував українських політичних в'язнів. Кожного разу, як він сюди приїздив, усі в церкві приступали до св. Сповіді, а на другий день під час св. Літургії до св. Причастя.

О. д-р О. Кладочний запротестував проти подавання св. Причастя через крати, а виносив св. Тайни перед крати і там причащав в'язнів. Він виясняв в'язничній владі, що практика причащати через крати противиться східному обрядові і йому не вільно легковажити обрядових приписів. В'язнична влада погодилася на домагання о. д-ра О. Кладочного, однак це викликало між в'язнями латинського обряду фермент. Українські політичні в'язні гордилися своїм обрядом, мовляв, наш обряд ліпший і важніший, бо св. Тайн у нас не вільно подавати через крати, а в латинників подають через крати. Це донеслося до в'язничної влади і ця згодом взагалі усунула з каплиці крати і так зрівняла богослужіння латинські з богослужіннями східного обряду, а каплиці привернула вигляд дому Божого, дому молитви.

Коли мене вперше впровадили до цеї каплиці і я знайшовся у вузькій дерев'яній клітці, то сам замкнув за собою дверцята. Бо коли вони відчинені, тоді замикають прохід через вузонький коридор, що йде повз клітки. Клітка на незначнім підвищенні від коридору і з коридора до клітки не видно нікого. Зате з клітки можна бачити проходжого. Але до кліток треба йти по черзі і ніхто не може вибирати собі числа клітки. Треба йти все до ще не занятої чергової клітки.

За кілька хвилин відслонилася занавіса, за якою стояв вівтар. В'язничний капелян відслужив у прислужі двох молодих в'язнів богослужіння, після чого зачалося чергування й випускання в'язнів із кліток. Мене забрали тільки одного до шпиталю, де я пробув аж до наступного дня, до понеділка. У понеділок після снідання прийшов інший ключник і забрав мене до звичайної в'язниці, бо мені, мовляв, нічого не бракує.

"IV. С."

Мене запровадили на четвертий поверх відділу "С" до одиночки, яка зробила на мене дуже пригнобливе враження. У напівтемній келії я ледве міг добачити келійну обстановку, що складалася з вузонького столика і лавчини, збанка на воду і бляшаної миски до вмивання, кібля і шафки, яка була прикріплена до стіни. В цій шафці містилася череп'яна миска й ложка та дерев'яний кружок. На шафці видніла червона карточка з віписаним моїм іменем та прізвищем, параграф за який мене засуджено та день, місяць і рік, у якому маю бути звільнений. До стіни напроти шафки було прив'язане ліжко-пріча, яке на ніч треба було спустити для нічлігу.

Підлога була бетонова, вимазана якоюсь чорною фарбою, яка давала полиск добре вичищеної чорної обуви. Стіни, теж із бетону, вгорі творили одне лукувате склепіння. Двері вимазані червоною фарбою і в них не було ані клямки, ані дірки для ключа. Була тільки дірка-візитирка, яку можна отворити тільки із коридора і через яку ключники підглядали в'язнів. Напроти дверей високо вікно з матовою шибкою, а від верхньої рами цього вікна звисала жердка, якою можна і відмикати і замикати це вікно. Воно було досить високо і руками дістати його неможливо. Зараз збоку дверей була ручка, якою в'язень у наглих випадках міг алярмувати в'язничну прислугу. Неприємний і їдкий сопух ще більш огірчував побут у цій понурій келії.

Оглядаючи свою келійну обстанову, я побачив іще біля кібля маленьку посудину з розтовченим вуглем і маленькою щіточкою; але не знов до чого цього вживати. При найближчій спосібності ключник пояснив мені, що щодня треба розтовче-не вугілля розпушкати водою і мазати ним долів-ку, а коли трохи просохне, так довго шурувати долівку щіткою, аж буде видно полиск. Також повчив мене ключник, щоб зараз під час вечері виставити свою посуду до природних потреб на коридор, а послугач забере її і змінить у ній во-ду. Самому виходити на коридор не дозволено. Також повчив мене ключник, що в келії в день і в ночі обов'язує мовчанка. Ані голосно читати, ані говорити, ані співати не дозволено. Політичні в'язні за добру і бездоганну поведінку у в'язниці можуть дістати деякі привілеї, а до них належить: мати в своїй келії прибори до писання і книжки до читання; однаке все те мусить провіряти начальник в'язниці і дати на кожному кускові папе-ру свою печатку. Коли я відбуду три місяці відокремлення, можу домагатися перенесення на такий відділ і на таке крило, на яке я сам хочу. В часі відокремлення я буду виходити сам на проходи і мені не буде вільно ні з ким стрічати-ся, ані розмовляти.

Після такої лекції ключник не ждав на евентуальні мої запити, тільки замкнув двері. Я остався сам із небувалою досі нудьгою і скучою. Хотілося дуже когось бачити, щось поспітати й дізнати-ся. Ключник нерадо відповідав на мої запити, мовляв, побуду довше, то побачу. Щодня після вечері, а це було около години пів до п'ятої випу-скали мене самітнього на проходи. Подвір'я, що я на ньому проходжувався, мало в промірі около 50 метрів і ціле було засіяне бодяками. На цих бодяках була висипана з чорного торфу чи з чо-гось іншого доріжка колесом, якою я проходжувався. Зі мною нікого не було, тільки ключник

проходжувався також самітньо попід муром в'язниці та споглядав на свій годинник, чи вже проминуло пів години. По півгодинному проході він закликав: Число (тут вимовляв число, яке в часі мого виходу з кімнати знімав із дверей моєї кімнати і накладав шнурком мені на шию) та командував, щоб я йшов до келії. Я часто, не обійшовши довкола доріжки, завертав до келії, до тієї глухої і самітньої тиші, яка вже кільком відібрала була здоровий глузд. Ключник усе йшов позаду мене, а як я куди блудив, зараз спокійно, але рішуче, звертав на те мою увагу.

Хоч тюремне подвір'я було засіяне бодяками і робило прикре враження, всежтаки там було краще, як тут у на-пів темній, кам'яній і понурій келії, вимазаній чорнилом аж до полиску. В келії треба держати велику і безнастальну чистоту, щоб ніде не видно було порошинки. Широкий коридор, через який перекинуто кілька містків, які сполучували малі коридорчики попід келіями, був також дбайливо все вичищений і вимазаний воском. Долівка на ньому була вкрита брунатно-жовтим лінолеєм і робила краще враження, чим келія. Чистота і порядок мало причинялися до усунення тюремної понурості і дике, забодячене, перерізане чорним торфовим колом подвір'я мало привітніший вигляд. Колюче бодяччя світило зеленою смарагдовою свіжістю, а вгорі видніло голубо-блакитне небо. Тільки сіро-цегляні мури з усіх боків пригадували, що це в'язниця.

**

Ціла в'язнична велика будова була приміщеня на великому півострові, облитому з трьох боків рікою Вартою, а з четвертого боку була злучена однією дорогою з містечком Вронки. Від назви містечка всі українці називали в'язничний заклад "Вронки", хоч цей заклад не мав окремішної своєї назви. Історія будови сягає ще третього розбо-

ру Польщі, коли цю будову вибудували німці. В'язниця Вронки пам'ятає ще українських політичних в'язнів і полонених і з часів першої світової війни, які тут із голоду й тортур масово гинули, не діждавшись волі. Тут і пам'ятку вони лишили: в'язнична каплиця розмальована в східньому церковному стилю, яким відрізняється чи не все українське церковне мистецтво. Це прегарний і жертваний овоч наших батьків і братів, які ще до недавна сиділи тут і лишили культурне і богообойне ім'я для десяток і сотень теперішніх політв'язнів.

Вони лишили ще по собі добру пам'ять і навіть в'язничний провід та персонал в'язниці незле згадують українців, які тут, чи не одинокі, були культурними людьми.

ЗАНЯТТЯ В'ЯЗНІВ

Найбільшим бажанням усіх в'язнів є дістати якенебудь заняття у в'язниці. А можливостей заняття було досить. Треба було тільки мати добру опінію у відділового ключника, а вистачало, щоб вийти з вічно-мовчазної келії бодай на в'язничний коридор чи до в'язничної кухні. На коридорі були різні заняття: замітати й чистити підлогу, виносити з-під келій кіблі та наливати іх свіжою водою, помагати розносити каву і зупу в час іди, і інші такі помічні роботи. В кухні були кухонні заняття, як: носити до кухні воду, оббирати бульбу та іншу городовину, помивати начиння, розносити зупу по келіях, та інші роботи, зв'язані з кухнею. До тих занятт аж забагато голосилося посполитих в'язнів. Працю в тюрмі вважали також за почесне заняття, бо в'язень почувався тоді тільки якимсь пів-в'язнем. У додатку в'язнична адміністрація ще й "платила" в'язневі за працю, хоч ця платня була більш номінальна, як дійсна: за день отримував в'язень кілька чи кільканадцять сотиків. Але не платня, а влегшення в'язниці тягнуло всіх в'язнів до праці. При тому працюючий отримував і крапцій харч, хоч із того самого баняка, що й інші.

Інакше ставилися до праці үкраїнські політичні в'язні. В загальному, вони не мали ще давньої традиції в цій в'язниці. Інтерновані військові працювали тут, бо лишили по собі розмальовану каплицю. Українські націоналісти інакше розуміли працю в польській в'язниці. Вони пояснювали собі,

що така праця, це колаборація з ворогом, із яким націоналістичний декалог каже все і всюди боротися. А, зрештою, у в'язниці на Вронках сиділи тільки дві і то недавні групи націоналістів. Одна група суджена за напад на поштовий амбулянс під Бібркою в 1930 році з наказу У.В.О., а друга група суджена за напад на пошту в Городку Ягайлонському 1932 р. Перша група в числі 8 із кільканадцятьлітнimi присудами в'язниці зголосилася до праці, та не в'язничної, а культурно-освітньої. У в'язниці був також освітній гурток, до якого могли зголошуватися інтелектуальні працівники. Завданням освітнього гуртка було: співати в каплиці в часі Богослужби, виступати в часі в'язничних концертів і представлень, декорували тюремні залі, коли цього вимагала потреба, помагати порядкувати в'язничну бібліотеку та виконувати всі інші роботи, що були зв'язані з культурним вихованням в'язнів.

Українські політв'язні, що сиділи тут уже понад два роки, майже всі зголосилися до церковного хору, якого пробы відбувалися в каплиці кілька разів на тиждень. Іх тодішній староста Юрко Д.уважав за koneчne дозволити всім українським політв'язням хоч так облегшити перебування у в'язниці. Він сам приходив із ними на пробы церковного хору. Крім того, дехто з українських політичних в'язнів помагав декорувати концертові залі, що в них відігравали польські посполіті свої представлення. Була в цій в'язниці також і школа для неграмотних чи малограмотних в'язнів і де-хто з української політичної групи зголосився на вчителя в цій школі. Словом, українські політв'язні потрапили з'єднати собі в'язничну адміністрацію своєю зразковою поведінкою і чесною працею до тієї міри, що в'язнична адміністрація навіть не замикала замків тих келій, що в них сиділи українські політв'язні, крім цього вони отримували куди кращий і щедріший харч.

МІЖ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМИ

За ввесь час моого перебування на IV-тому Кирилі в'язниці я добивався у в'язничного начальства, щоб мене перевели між українських політв'язнів. Начальство нібто й погоджувалося, не заперечувало, що я маю на те право, але все ж із перенесенням зволікало. Завжди була якась причина: або вільної келії немає, або ще справа в канцелярії не полагоджена чи, вкінці, ще якісь цілком безглузді переписни. І так минали тижні в цілковитій ізоляції. Зв'язку між Кирилом IV і тим, де перебували політв'язні, не було ніякого і не було можливо його нав'язати. Я взагалі не знов, хто з наших політв'язнів там перебуває та скільки іх є.

Вкінці десь пізнім літом або на початку осени, коротко перед обідом з'явився в дверях моєї камери ключник і проголосив, що мое домагання саме узгляднили. Я маю негайно зібрати свої речі й він за кілька хвилин прийде по мене. Я був цьому дуже радий. Цей день у сірій в'язничній монотонії був для мене цілком незвичайний. Уже наперед смакував я в тих благах, які мене ждуть між моїми друзями, можливо між моїми товаришами — добре знакомими. А коли б і незнакомими, то все ж людьми одної душі й одної крові, яких єднають ті ж самі ідеали й пориви, та ж сама жадоба жити й працювати для свого народу, віра в перемогу і в нашу правду. Бо хоч людина й на самоті може контемплюватись у приманчивах і високих правдах, все ж таки від чогось вона — істота соціальна. Контемпляція хоч і добра річ, але щоб бодай так трошки з кимось поговорити, пере-

казати свою віру, надію — а, іноді, щоб і від дружих те почути, зараз на душі інакше стає. І ось скоро я не буду сам, у моєму сусідстві будуть близькі душою й серцем люди, з ними я зможу щоденно бачитися на проходах, а можливо й одвідувати їх. Цілком інакше буде життя мое, повніше й веселіше, не таке безпросвітне, як досі. З такими думками я спішно зібрав свою мізерію і, приклавши вухо до дверей, наслухував чи не йде вже по мене інструмент в'язничного закону. Він справді скоро прийшов і перевів мене на Крило III в келію ч. 229. Вона приміщувалася на I поверсі і як крапля води ні в чому не різнилася від попередньої. Така сама чорна підлога, такий самий бетон, така сама обстановка. Хіба та ріжниця, що вікно тут було звернене до сходу. Це добре. Тут я буду бачити проміння сходячого сонця, думав я, а проміння сходячого сонця заповідають день і життя. Так оце і в мене тепер буде життя а не скука. Тут я буду ранком дивитися на сходяче сонце, буду поглощувати його проміння й летіти думкою у вільний світ, ген-ген через поля й ліси, на крилах сонячних променів... Ніхто мені не заперечить, не поможуть тут і в'язничні крати, ні мури ні сторожі — ці нагайки чужої держави. І я не буду сам. Через стіну, з цього й того боку, матиму сусідів-друзів щиріх. Вони, без сумніву, приймуть мене дружно в свою рідню. Можливо, новості якісь розкажуть, може й знакоме обличчя побачу, мудру раду почую. А від себе — що ім дам? Хіба душу відкрию, щирою приязнню наділю і молитисьм, щоб Господь ім сили додав, щоб молоді крила не в'яли, надія не маліла. Щоб дні минали скоро, душа не страждала і воленька скоро прийшла...

У 4-ій годині ключник відкрив двері й кликнув: "Виставене"! Що воно оце "виставене", я ке знав. Отак я стояв у дверях і ждав що воно буде. За хвилинку, з сусідньої келії вийшов молодий, ін-

телігентний і симпатичний на вигляд чоловік, та поставив свою "парашу" під дверми. Ага, думаю, он у чому діло. Бо на Крилі IV процедур був інакший. Там "виставеня" не було. Було, сказати б, більше по-панськи: приходив до моєї келії окремий в'язень, забирає "парашу", чи як її ще й інакше називали "катарину", відносив куди слід а потім чисту й вимиту приносив назад. Тут, значить, називається це "виставене", і треба робити його самому. Тож метнувся я по "парашу" й витятив її під двері. Мій сусід підійшов до мене й поздоровивсь: — Слава Ісусу Христу!

— На віки — кажу — слава! Хто будете, друже дорогий? — питав.

— Моє ім'я — Кришталь. У цивілю Юрко Д.

Ключник заглядав до інших дверей, то й могли ми перекинутися кількома словами.

— Від нині ми сусіди — продовжав Кришталь, — але не знаю чи скочете ви зі мною говорити?

— Чому ж би ні? — здивувався я.

— Бо оце, бачите, я обложений бойкотом. Друзі, значить, націоналісти мене бойкотують — ні то сумно ні то байдуже продовжав мій перший стрічний політв'язень з ОУН.

Це збило мене з пантелику і я на мент розгубився. Просто не зінав, що на те сказати. У в'язниці, між друзями політв'язнями бойкот! — майнуло в голові. — А за що ж? — спитав я несміливо, щоб, бува, не наткнутись на якийсь смертельний політичний гріх.

— За що? За те, що ходжу в неділю до каплиці на богослужіння. А каплиця польська і польський ксьондз править, а держава, що нас в'язнить теж польська. То ніби не треба Богу в каплиці молитись... От через те й бойкотують. Нехай бойкотують...

— Коли це вся причина — кажу — то я вас не бойкотуватиму.

— Це все — сказав мій сусід — решту оповім, як навідається до мене. Приходьте, будь ласка, моя келія ч. 228, одвідини тут дозволені.

Надходив ключник і мій сусід зник за дверми своєї келії. Подався до себе і я. Мої враження по цій першій розмові якось не укладались. Чи добре я його зрозумів, не пропустив чого? Не пожартував він може з мене, новика між політичною громадою? Може тут такий звичай, що нового політв'язня ставлять, сказати б, на "політичну пробу"? Ану, мовляв, поставимо його в таке й таке положення, як зареагує, який із нього дипломат. — Такі навісні думки шибали в моїй голові. Я всотero крокував по своїй клітці, як замкнений вовк, стараючись якось уклести свої враження, зробити правильний висновок. Але висновку не було. Мені не йшло в голову, чого б це товариша по "професії і зброй" бойкотувати, ба ще й за таку причину, як одвідини каплиці. Це щось не так, мій сусід мабуть щось перекрутів, щось приховав, коли не жартує. Хоч на жарт і не було воно схоже. Вираз у нього мудрий, інтелігентний, поведінка спокійна та й років у нього, щоб не переборщiti, щонайменше 28-30, отже давно не пустун-школяр.

Цей ночі я спав дуже погано і такі ж погані снилися мені сни.

НОВІ ЗНАКОМІ

Вересневий ранок застав мене вже на ногах. Хоч тут було вставання в 5-ій ранку, то я звинув свій нічліг іще перед дзвінком. Здається, не так сонячні mrії, як радше примари вchorашньої розмови зігнали мене з в'язничного ложа. Я тинявся по келії з кута в кут, то поринав у здогадах, то відмахувався від других думок як від настирливих мух. Не смакувало в'язничне снідання ні не цікавили нові плямки спостережені на сірій, убивче втомливій стіні. У 9-ій відкрились двері і сухий дерев'яний голос проголосив: Спацер! Заки я вийшов на коридор, було вже там кілька в'язнів, що мовчки посувались по сходах удолину. Між ними теж мій учорашній знакомий, у цивілю Юрко Д., в "політичній професії" Кришталь. За хвилину прибуло більше в'язнів. Прохід відбувався на "бодячій території".

Здається мені, що це хіба якийсь там лавреат від "в'язничних справ" придумав до деталів спосіб в'язничної мелянхолізації. Щоб око, бува, не втішалось зеленою травою (Боже сохрани, квіткою), казав насадити цей лавреат бодяків, великих, колючих і обвів ними чорне торфове коло. На цьому чорному (щоб на душі чорно було) колі відбувався прохід. Бодяки це символіка. Перше: вони рослини непотрібні, заваджають благородній рістні. Ці бодяки — це ми, політв'язні. Ми істоти непотрібні, ми заваджаємо "благородній рістні" і тому наше місце ось тут. А друге: бодяки це дич, із них ніколи не виросте запашна квітка, вони подібні один до одного як сірі в'язничні дні. Тож,

щоб уява не літала, щоб іще й думку, скільки можна, спутати, яко мога її вкоротити, щоб заки ногою в'язничний поріг до світа переступиш — ослом щоб ти став... Це були мої перші враження на вид бодячого поля. Між бодяками і в'язничним муром був вузенький хідник. На ньому спинилася частина політв'язнів і мовчки одні проходжувались, а інші стояли під муром. Ніхто з них не пробував один до одного заговорити. Стояв під муром відгороджений від торфового кола й Кришталь і я спинився біля нього. Мені цікаво було довідатись дещо більше про в'язничне життя й українську націоналістичну групу на Вронках. Хоч, офіційно, розмов під час проходу й не дозволялось, то на практиці ключники в тому не перешкаджали. Вони лише вважали, щоб не відбувалися "наради" і щоб хто не втік. А поза тим у розмовах, звичайно, не перешкаджали. Тож, користаючи з тих "вольностей", я підійшов до Юрка й поздоровився. Він, видимо, був цьому радий і між нами зав'язалась розмова. Наших політв'язнів у Вронках було в тому часі, як іще собі нині пригадую, около 30. Із тих тридцяти — п'ять чи шість були бойкотовані й не сміли ходити в колі. Вони тинялись попід муром, мовчки, навіть не пробуючи розірвати той обруч, що замикав їм уста. Такий вид мене дуже вразив і я спробував довідатись від моого Юрка про справжню причину такої сепарації. Мені було вже ясне, що Кришталь учора не жартував. Бойкотують його, повторив, за те, що виломився з нац-дисципліни й у каплицю ходить. Це головна провіна. Щодо інших бойкотованих, то вони, правда, до каплиці не ходять, але допустилися якісь інших "головних гріхів". А тут у в'язниці нема пардону. Переступив якусь націоналістичну заповідь, повернувся якось язик не так як слід, поблудив на ідеологічному полі, чи не дай Боже у "Вірую", тоді тобі й горе. Коли ще цей приступник викаже відповідну скруху, перепросить, б'ється в груди, що більше заповідей не пересту-

патиме, виправить свої хиби, тоді ще йому дарується. Коли ж буває хтось поважно вискаже відмінну думку, або за свій проступок не виявить відповідного жалю, тоді йому прощення немає ні в тому, ні в другому світі. Під другим світом зовсім не треба розуміти чогось надприродного, не про те тут мова. Другий світ — це той поза мурами в'язниці. Так оце ті бойкотовані в цьому, себто в'язничному світі, покутують свої гріхи, як жиди під "муром плачу" в Єрусалимі.

— Чому ж ви всі бойкотовані не ходите разом і не говорите між собою? — питав моего співрозмовця.

— Тому, бо нам це заборонено. Ті, що наклали бойкот, заборонили нам зі собою стрічатися й говорити. А на випадок непослуху, несубординації наказові, грозять ім розстрілом, як тільки вони вийдуть на волю.

— О так, — поміркував я голосно, — розстрілом кажете. Чому ж тоді ви говорите зі мною, наражуючись на таку небезпеку? Коли на вас кинено теж такий загострений бойкот, то може краще мені до вас не підходити? — спитав я.

— Ні — відповів Кришталь. — Я іх дурних погроз не боюся. Мене ж судили поляки і двічі до смерті присудили. А от живу. І я радий, що залишають мене в самоті. Волю бути на самоті, ніж між ними. Побудете тут довше, побачите самі. Але про це іншим разом. От ви прийдіть до мене у відвідини, тоді розкажу більше. А тепер — користайте з проходу.

Після обіду я відвідав обложеного "кваліфікованим" бойкотом сусіда Кришталя. Відвідини відбувались доволі нескомпліковано. Звичайно в'язень зголосував ключникові, що бажає такого я такого відвідати. В годині, призначенні на відвідини, приходив ключник забирає вашу картку з дверей і вішав на дверях того, кого ви відвідували. Тут вас замикав і через годину, коли кін-

чались відвідини, забираючи табличку й в'язня та замикав до його ж келії.

Кришталь не новик у в'язниці. Тут він уже три роки. Сюди його перевезено враз із другими восьми в'язнями. Він мав подвійний присуд смерти, замінений спершу на досмертну тюрму, а потім на 20 літ. Перший вирок за атентат під Бібркою. У слідстві він перейшов страшні тортури, але не сказав ані слова. За те ненавидів його комісар Чеховський, що вів слідство. Ні просьби ні грозьби ні тортури, які придумував Чеховський, не мали успіху. Кришталь, його жертва, мовчав як камінь. Чеховський обіцяв "постояти" за ним у розправі й оборонити перед "шнурком". Але й це не помогло. Кришталь мовчав, як заклятий. Зате на розправі признався до всього. Не тому, що сипнув усю справу один із учасників, нині теж обиватель Вронськ, а тому, щоби перед судом, нехай і фальшивим, заявiti ту віру, якою жив і ту правду, в яку вірив. Може невірно сказати: признався. Признається винуватий, а Кришталь провини за собою не чув. Кришталь стверджив, що стояв на стійці, куди його призначили. Він теж виконав свій обов'язок, який на нього вложені. У слідстві казав, не говорив, бо він не визнає чужого насильства та коли те насильство і ломило його тіло, то дух у ньому ріс і не було сили його зломити. Нічого не жалує й ласки не просить. Присуд: смерть через повішенння. Після присуду Кришталь заявив, що до "ласки" президента ворожої держави не відкличеться. Приявний на розправі його батько помер на удар серця. Криштала відведено до в'язниці й за декілька днів відвезено невідомо куди. Він іще при тій нагоді бачив комісара Чеховського і той йому пригадав: — Бачиш, (тут називав його непристойно), говорив я тобі, признайся до всього, про других скажи, то не повиснеш, а так, тепер тобі шнурок. — Кришталь відповів таким же титулом та й додав, що має надію пожити трохи довше ніж той думає.

Його ж, Чеховського, має надію, скоріше хроби розточать. Того дня Кришталя, скутого ланцюгами, вивезено зі Львова, кудись на захід. Не знав куди іде, припускає, що до якоїсь в'язниці, де йому буде й кінець. Тоді, під час їзди, почав свої розрахунки з Богом. Занадто побожним ніколи не був. Тепер, прощаючися з життям, хотів бодай трохи вирівняти свій довг. Перебіг своє життя та висповідався з нього в думці перед маєстатом Творця, що перед Ним ось-ось стане на суд. І тоді почав молитись, широко — як ніколи в життю.

Тої ж ночі застрілено у Львові Чеховського. То зараз із дороги таки завернено Кришталя назад до Львова. При його вчорашній розмові з Чеховським був свідок, який чув Кришталеве "процтво". Тож запідозрено Кришталя, що видав по-тасмно наказ згаданого Чеховського зліквідувати. Взяли його на другий суд і поновно присудили до смерті. Після того перевезли до Вронок, де він оце вже третій рік. Два смертні присуди на заходи його матері і внесок англійських політиків замінили поляки на двадцять років в'язниці.

Таку автобіографію розказав мені Кришталь. Я йому не перебивав. По приїзді до Вронок його вибрали старостою. Хто у в'язниці перебував, той знає, що це за функція. Хто не знає, тому скажу. Засуджені політв'язні мали привілей вибирати старшого з-поміж себе, який заступав своїх товаришів перед в'язничним начальством у справах, що торкалися всіх в'язнів як групи. Сюди належали торги за проходи, інтервенції у справі харчів, огрівання келій, писання й одержування листів, книжок до читання і т. п. Такого старосту в'язні мали слухати, поважати і з його поглядами числитися. Таким оце старостою українська політ-група, по приїзді сюди, до Вронок, у 1931 році вибрала Кришталя. Щоб полегшити в'язничне життя, він виєднав у в'язничного начальства дозвіл на працю для кожного зі своїх співв'язнів. Не

примусову працю, а добровільну, і не важку фізичну, а радше культурну. Сам він став працювати як архітект, інший у бібліотеці і т. п. За те в'язні одержували кращий харч, свободніше життя, більше свіжого повітря і навіть кілька сотиків денно платні. За те політв'язні Кришталя любили й поважали. Але через рік чи півтора перевезено сюди іншу групу політв'язнів, засуджених за атенат на пошту в Городку біля Львова; до неї доділили ще й деяких інших. Ця група була більша й мала двадцять із чимось людей. Цій групі верховодив Зенон Коссак. Зараз же по їх приїзді виникли непорозуміння між старими політв'язнями і новими. Нові передовсім мали інший погляд на відношення до в'язничної адміністрації. Вони виступили рішуче проти того, щоби політв'язні виконували якунебудь працю у в'язниці. Та й за інші точки спору у в'язниці не було важко; іх завжди знайдеться доволі. Спір і гризня розгорялися чимраз більше і нова група поставила Кришталеві ультимат: резигнація зі старости й осудження своєї поведінки. Це поставило Кришталя в трудне положення. З одного боку він почував деяку відповідальність, бодай моральну, за своїх співтоварищів, що йому довіряли, що не погоджувались на новий лад, який заповідався. А з другого він не бажав доводити до розколу між політв'язнями на сором і клини в'язничного начальства. Через те з місця старости зрезигнував, працю покинув сам та й наказав зробити те іншим своїм товаришам. Одного не зробив: не осудив себе й своїх співв'язнів за "сервілізм", чого домагалися новоприбулі, дуже "правовірні" націоналісти. Старостинський провід переняв З. Коссак та дібрав собі своїх однодумців до проводу. Новий провід наложив на Кришталя і його однодумців загострений бойкот. Із ними не вільно було ні кому з політв'язнів стрічатися, говорити й взагалі чимнебудь ім помагати. Мало цього, бойкотовані навіть не сміли самі між собою говорити

й стрічатися. Коли б хтось із бойкотованих зломив цю "бойкотову" дисципліну, то тим стягав на себе присуд: розстріл по виході з в'язниці. Бойкотованих однодумців Кришталя було щось п'ять чи шість. По проголошенні бойкоту вони прийшли, один по одному, крадькома радитись у Кришталя, що ім робити: респектувати кинений присуд, чи йому спротивитися. Кришталь порадив ім підчинитися бойкотові. Бойкот для них мабуть довго не протягнеться, а щодо Кришталя, то він не має за що каятися і своєї поведінки не осудить, а цей удар уважає примховою долі. Можливо, ці нові люди, побудуть тут довше, приглянуться краще в'язничному життю, то й змінять свої погляди. Так отже група Кришталя стала себе та його формально бойкотовувати, а приватно та, потаємно перед своїми суддями-бойкотовержцями, себе й дальше відвідувала й розважала в незавидній долі.

Вежевий годинник на вронківському ратуші вибив 5-ту і в дверях заскрготів ключ. Мій час скінчився, мене й мою таблицю перемістив ключник до моєї клітки.

Цього вечора від нових вражень голова мені ходором ходила. Хоч мій сусід говорив і спокійно й щиро, без обурення й так начебі нічого незвичайного не сталося, то в моїй голові це зовсім звичайно не вміщалось.

Наступного дня в тій же самій годині знову прохід. Тим разом вирішив я поговорити ще й з іншими друзями політв'язнями. Вже не став я під муром, де стояли каяники, а пішов у чорне коло, де проходжувались їх судді. Яке ж було мое здивування, коли я помітив, що й мене оминають. До кого б я не пристав, ще й розмова добре не почалась, а вже мій партнер або лишався позаду або переходив наперед і лишав мене. Я приставав до другого, третього і по двох-трьох реченнях банальної мови повторювалося те саме. Видно не бажаний я тут, зміркував я і докінчив бездумне

кружляння вже одинцем. Ніби мене й не бойкотували, бо відзвивалися, коли приставав до когось, але ж бо й уникали розмови, коли я зачинав. Що воно за поведінка і що це означає — ось що за-прятувало мою голову, але вгадати — ніяк не міг. Прохід скінчився і я був радий, коли опинився знову сам-самісінський під ключем.

У 3-ій годині пополудні мене відвідав новий друг. Це мій знакомий іще з гімназійних часів, молодий товариш у шкільному життю, що завжди любив реготатися й показувати два ряди великих зубів — Андрій Л. Я зрадів. Мої вчорашні сподівання сповнилися: стрінув я знайому людину, та ще й яку знайому! З отвертими раменами приняв я мого гостя. Ми щиро привіталися і я посадив дорогого гостя на єдиний у моїй господі стілець. Розказали і про це і про те, коли попав та за що, як довго тут та звідкіля привезли. А коли вже все те проговорили, мій дорогий гість показав свою п'яту, себто за чим прийшов. Він, мовляв, хотів мені звернути увагу на те бойкотоване сміття. Це сміття, це страшні вороги України, це заразливе насіння, це та погань, яка нам найбільше заваджає і всю цю погань докореня перестріляється при першій нагоді. Це сміття треба найперше вимести з України, бо внутрішні вороги, це колоди на нашій дорозі. Коли іх позбудемося, тоді легко дамо собі раду з зовнішніми ворогами. Отак продовжав мій любезній гість свою тираду про знищення внутрішніх ворогів України, що є у Вронках і мають за проводиря моого сусіду з-під числа 229!

Я загубив язика в роті. У моїй уяві й дальше стояли сумні похилі постаті з-під в'язничного муру, що не сміли наблизитись до чорного кола: колись молоді, повні запалу й завзяття, а тепер клеймовані як злісні й завзяті вороги народу, як сміття землі! За свободу ж її вони віддали все, що мали найкращого — волю й молоде життя.

А тут стояв переді мною новий іх прокурор і немилосердно рубав їм голови, покищо язиком. Я пробував прийти до слова, запитати дещо, довідатись у чому саме діло, але мій знайомий не дав мені до слова прийти. Він уже не сидів а стояв, як грізний трибун, і з його широкого рота сипались нові оскарження, загальникового значення, перетикані епітетами, яких я в житті ніколи не чув! Він, очевидно, вже зінав, що я говорив із Кришталем, був у нього в відвідах, то й кінцеву частину своєї орації присвятив останньому. Цей Кришталь, мовляв, це найбільший об'єкт його злости, це власне розсадник усякого зла, опортуність а не націоналіст, це клерикал, угодовець, ундист, філістер, наживник, безхребетник, він у костьол ходить, за архітектора обрався — а це все великі й важкі злочини, за які його не мине каюча рука революції.

Врешті я таки перебіг. — Пробачте, друже, — кажу — а в чому ж власне конкретна його вина? При чому тут безхребетність, наживність, при чому УНДО, польський костьол, — я не бачу тут ніякого злочину.

Мій друг змірив мене зневажливо своїми величими сірими очима і здублював свою орацію з іще більшою досадою. Ту ж самісіньку, яку я вже чув, щерез від початку. Мені остохидло слухати пустих теревенів і я заперечив головою. — Немає між нами зрозумілої мови, а ці інкриміновані "злочини" — кинув я півголосом — звичайна пустомельська демагогія.

Андрій Л., націоналіст чистої води і волюнтаристичної марки, антиклерикал, антицерковник і всякий інший "анти" (тепер "побожний" демократ ЗДА), почевонів і не зважаючи на те, що мі давній добре знайомі друзі, що мене в "злочинах на шкоду Україні" підозрювати немає потреби, оцей Андрій принявши авторитетну й офіційну позу випалив: — Якщо ви й дальше будете гово-

рити з Кришталем і взагалі потурати цьому сміттю, то жде вас те саме: в тюрмі бойкот а в перших хвилинах вашої свободи — розстріл!

Я не видержав і вголос розсміявся. Моєму “другові” цього було забагато. Йому зі злості затрясліся губи і він почав щось зневажливо бурмотіти на мою адресу. Немилу ситуацію розв'язав ключник. Власне минула година і “візіт” кінчався. Мій друг, не пращаючись, вийшов у самому розгарі свого патріотичного розпалу, по вуха червоний, видимо злив, що я так мало “патріотично вироблений”, теж із завдатками на “опортуніста” й ламача націоналістичної дисципліни.

ЗАВЧАЮ ІДЕОЛОГІЮ

По розмові з моїм молодшим другом, волонтаристичним Андрієм Л., я зміркував, що мабуть краще буде для бойкотованих політв'язнів та й взагалі для укладу відносин між нашою політичною групою, якщо я на якийсь час перестану з ними стрічатися. Мені було ясно, що в'язниця витискає на молодій людині, на її душі й ментальності хворобливий знак. Постійне відокремлення, брак руху, якогось корисного заняття, лектури та при тому строгий ригор не залишалися без наслідків. Молода людина з підтятими крилами, загнана в клітку може або зідіотіти, або перейти метаморфозу в напрямі совершенства. В останньому випадку, до цього здатні лише натури зі здоровим моральним заложенням, що вірять не лише в ті правила, які можна взяти в руку, не лиш у насущний хліб і видиму властивість, але які вірять у ті правила, які ніколи не проминають, що не прив'язані до того чи іншого індивіда, до його власної логіки, його бажань і його "ідеологій". Хто іх не має, той попадає у другий екстрем. Душа ж бо жива і її сили пруть до вияву, шукають об'єкту свого виявлення. Заперечивши вічне, виладовуються на дочасному. Така людина дуже вразлива на всякий опір, у кожному інакшому думаючому бачить одну з причин своєї невдачі, свого лиха. Як гризун, якого "сверблить зуби", така молода людина з замкненою енергією старається загристи всякого, хто противиться її волі. Коли ж та воля піднесена ще до висот божества, справа стає подвійно гіршою. Тоді руководить таким емоція і злість,

розум сходить на манівці. Щоб не давати причини до розпалювання таких снаг душі, нижчої категорії, я вирішив зняти себе на якийсь час із пріцілу.

Я зрезигнував з єдиної розривки у в'язниці: з проходу, а ключника попросив, щоб нікого до мене не приводив, бо я себе негаразд почуваю. Нераз долітало до моого уха, як той чи інший мій сусід перетрактував із ключником, щоб його до мене завів, але той відмовляв, покликаючись на те, що я нездужаю. На самоті я сотню разів передумував пережите за останні два дні і завжди приходив до того самого висновку: говорять пристрасті докраю перечуленої людини. Пристрасті? — що воно, який іх зміст, що на них складається, що іх стимулює? Добре, я знаю іх об'яв, але ніби, що наміряють ті пристрасті, задивлені в себе ї свою "единорушійну волю" непомильні апостоли сакрального слова "ідеологія", яку саме ціль, близьчу чи дальшу, пристрастями здобувається? Такі думки вертілися в моїй голові ввесь час моого добровільного затворництва. Вкінці прийшла думка: поговорити з кимось більш зрівноваженим, більш компетентним, притомним. Як згадано, новим старостою нашої політичної групи після дегронізації Кришталя став З. Коссак. Тож загадав я навідатись до цього провідника нашої групи. Про нього я вже чув раніше і, не скажу, щоб щось погане чув. Минув який тиждень моєї добровільної клязвури і я зміркував, що може цього буде досить на покуту за сам гріх спроби зламання бойкотної дисципліни та недостаточного політ-вироблення. Отже зголосився я на відвідини до друга провідника Зенона Коссака. Труднощів не було і ключник мене сюди одного пополудня перевів. Але я не мав щастя. Коли я ввійшов до келії, тут уже був Дмитро Мирон, тоді, здається, у функції заступника провідника, і обидва друзі, перекинувшись словом-двома, вирішили, що я піду на розмову саме до другого Дмитра. Не дуже я був

цьому радій, щоб мені призначувано з ким я маю говорити, але не було ради. Я пішов із Мироном до його келії, де мої відвідини тривали не більше 15 хвилин. Заки про зміст нашої розмови, скажу кілька слів про Мирона, яким я його бачив.

Мирон дуже відрізнявся від моого друга Андрія Л. Він передовсім був чесний і спокійний. Із виду робив враження інтелігентної людини, а з мови — цілком ділової. Без ніяких вступів Мирон запропонував мені включитися в працю політ-групи, визнати провід і його зарядження. Звичайно, за антисуспільне явище я себе ніколи не мав, по натурі теж гасло “всупереч” мені було чуже, тож не бачив я прямої причини від усякої корисної праці відмовлятися. Враження з попередньої розмови з другом Андрієм Л. під враженням бесіди з Мироном трохи розвіялись; усі ці теревені, майнуло в думці, треба записати на конто цього останнього. Отже я радо на працю під проводом провідника З. Коссака погодився. Приступаючи до речі, Мирон сказав, що я вестиму ідеологічну ділянку для “малих”. Ідеологічна ділянка — не була під мій смак. Я ж в ідеології ніколи спеціально не вишколювався. Правда, попадало в руки це і те, часом якась “Сурма”, іноді й тяжкостравна “Розбудова Нації”, часом якийсь дуже кований реферат тощо, але признаюсь, якоїсь пасії така лектура в мені не викликала. Тому дія ідеологічного апостола видалася мені трохи смішною. Все ж я її взяв. Я бажав мати “узаконений” приступ до тих “малих”, до щиріх, повних посвяти молодих хлопців, передовсім бажав вести з ними розмову як людина, піддержувати їх на дусі, розважати і, на скільки це буде можливе, усувати з їхньої ментальності й душі ввесь той намул, що як іржа залізо, з дня на день роз’їдав іх мозок, заставляв продукувати лише жовч, культ ненависті, злоби, негації. Я знов, що можна бути патріотом не на кошт ненависті й заперечення, знищен-

ня для знищення, не на кошт засклеплення всіх мозкових комірок за виникненням одної — сліпого послуху, але, що можна бути корисним для суспільства й його боротьби за природні й Божі права через управу позитивних вартостей людської душі. І тому не було в мене багато скрупулів, коли я моєму політичному начальству послушно доложив, що доручення приймаю і зараз же стану навчати "малих", себто сільських хлопців, що завдяки "чуйності й ревності" польської поліції "без політичної драки, попали у великі політичні забіяки". Мирон мабуть не дуже був певний моого ідеологічного правовір'я, бо поспішився мені зараз дати зшиток, записаний дрібненьким письмом. Я мав це простудіювати, а потім цю "доктрину" виясняти й защепити "малим". Набудуче, мовляв, я всяку літературу буду своєчасно одержувати й коли буде треба, то він мені пояснить, що буде треба. Про бойкотованих не загадував нічого, а коли я намірився цю справу зачепити, Мирон збув мене сентенцією: поживу, мовляв, тут довше, побачу. Ті люди заслужили собі на бойкот, і не лише на бойкот, але й найвищий вимір карі. Говорив авторитетно, як той, що має власті і дар непомильного суду. На тому наша розмова скінчилася. Мені таки трудно було зрозуміти ту атмосферу злости, ненависті й брак усіякого, бодай мінімального розуміння страшеннє складних елементів психіки в'язничного життя. Я не бажав продовжувати розмови. Мені було тяжко на душі і така настанова одних політв'язнів до інших, насправді ні в чому невинуватих, давила мені каменем груди. Продовжувати дискусію на цю тему, видалося мені — кидати горохом об стіну. Тому вибрав інакший спосіб: не дразнити "непомильних" дискусіями, а звернути свою увагу на практичний бік справи — наладнати товариське співжиття за моїми найкращими переконаннями і скромними силами. Я попрощався з Мироном, постукав у двері і за хвилину шкандинав з ідео-

логічною вагою під пахою до своєї печери-келії.

Якось тяжкувато було мені забиратися до цих ідеологічних студій. У грудях щось мов палило й пекло, в голові шуміло як від радикального віча, хоч і не сварився зі мною ніхто, ніхто мене не лаяв, навіть тим разом обійшлось без погроз, так... "на всякий випадок". Було б, думалось мені, може й усе гаразд, коли б не ті навісні переступники нацдисципліни, ті ідеологічні грішники, спущані бойкотом. Це чистий фаталізм, раз бути судженим і присудженим чужим судом за нельояльність, шкідливість, ба й смертельну загрозу для ворожої держави, а оце знову стягнути на себе присуд із другого боку власне за нельояльність революції, шкідництво для власного народу й вислужництво своїм первісним суддям, навіть мучителям. На простий розум — не розбереш, тож бери, мовив я до себе, в руки ідеологію і просвіщай свою голову. Так зачав я студіювати ідеологічний зшиток. Зшиток той був записаний дрібним письмом, із максимальною економією місця, об'єму яких 30 сторінок. На наголовній картці стоє чітке: Ідеологія Українського Націоналізму. Ідеологія, як я цей крилатий термін тоді розумів, означає синтетичне й систематичне виложення, пояснення й обґрунтування якоїс ідейної програми та евентуально теж і спосіб її практичного здійснення — отже дуже цікаві речі. Заки я попав до в'язниці, читав дещо з тієї матерії, але предметний зшиток, здається був цілком оригінальною роботою, написаною таки у Вронках. Поза темою й головними гаслами мало чим нагадував він матеріял про питання націоналістичної ідеології, який я, як кажу, читав раніше. Як не було б, поминаючи всю бомбастику й перебільшення вислову, розробка матеріялу про ідеологію українського націоналізму, мала ще бодай вигляд серіозної роботи. Але натомість дуже я розчарувався тією "оригінальною", вронківською редакцією. Читав я її раз, другий і п'ятий і по перечи-

тannі X-того разу був такий же мудрий, як і після першого. Передовсім сам добір висловів виявився якийсь незвичайний: що друге-третє слово чуже, речення довгі й такі позамотувані, що розмотати іх неабияка штука. Матерія ж сама філософська. Хоч до того часу я вже зі стислої філософії був дещо і лизнув, то на вид такої "спекулятивної ерудиції" зродився в мені комплекс майже меншевартості... Думав я, що відай і сам Аристотель позавидував би вронківському глибокомислителеві. Зачинався він, себто цей ідеологічний зшиток, якоюсь начеб адорацією "предвічної стихії", що завжди була є і буде, якій — поклін і честь і слава на віковічні віки. А дальше йшло про те, як то стихія ніби зі сонного стану пробуджується та дає про себе знати, вибухає як вулькан і треба лише хотіти й уміти тією стихією покористуватися. Звичайно, по двадцятип'ятироках я вже не можу докладніше відтворити собі думок, чи радше наче-думок цієї "ідеологічної матерії", тому в деталі не вдаюся, щоб не скривдити їх автора. Пригадую лише, що чимало місця було ще відведено трактатові про "волю і рух", та вже чи не найбільше про героїзм. Оцей героїзм і зміряно і зважено, переведено його анатомію, вияснено що воно й обґрунтовано на сто ладів. Пітався я себе тепер, чи я герой і, приклавши до себе "ідеологічний метер", зі сумом ствердив, що мабуть ні... Тут вимагалося заперечення всього, і батька і матері, Бога й совісти, закону й етики, любові близького й особистих людських почувань. В ім'я одного: "Збудуеш... або згинеш". Яку державу, яка людина має в ній жити, у що (крім слави й могучості) має вірити, це мабуть на гадку автора не було варте й згадки. Правда, героїчні люди — слово милозвучне. Здається кожний нарід хотів би мати самих героїв, тоді він увесь, уся нація була б героїчна. Коли ж би всі люди на світі були героїчні, тоді мабуть змагали б до над-героїчності. Власне, щось на цю подобу, якщо

я зле не зрозумів, автор і накидав. Бо чи зрозумів він під часто повторюваною "над-людиною" звичайного героя, чи ступінь вищий, надгероя, рішати не берусь. Що героєм треба бути, виходило ясно. Не ясне було лише цілком, як саме ті герої родяться і за яких умовин, чи може за допомогою якогось вольового інкубатора виплекуватися. Про саму істоту героїзму, про його сказати б корінь, основний нерв, що є його внутрішньою причиною, сліпа воля це чи високий і благородний, шляхетний дух — те автора не цікавило. Навпаки, я мав навіть враження, що автор дбав пильно, щоб не попасти в "єресь", щоб не закралися до його науки яке м'яке слово, щось що заносило б чимось іншим ніж "волею-наказом-рухом"... Накінець дещо про цей містеріозний "рух". Коли я розважав, які причини чи впливи могли спричинити такі теревені, пригадав я собі, що десь на самому початку 30-их років курсувала в Академічному Домі у Львові, поміж студентами дуже досадна "сентенція":

"Воля і рух — дурак С...ух
Сяк чи так, С-х дурак."

Це вимагає деякого пояснення. Отож у тих роках, коли на зміну сильної й дисциплінованої УВО виходить умасовлена молода ОУН, коли вироблялись перші уточнення, не так програми як, радше, деякі спекулятивні елементи її світоглядових заłożень, траплялись і куріози. Філософія не байка, бавитися нею не можна. Пускатися в філософічне козакування серіозна людина ніколи не зважиться. Це наука трудна, вимагає не лише вроджених здібностів, але й великого набутого знання, розуміння й засвоєння деяких усталених понять, деякого, що так скажу, філософського "ока й язика". Без тих передумов займатися абстрактами просто небезпечно. Але ентузіастів ніколи не бракує. Отже один, а може й більше таких філософічних ентузіастів надумали трудну й голові не легко приступну науку філософії "спопуляризувати",

зробити більш плястичною, "рельєфною". Один, саме згаданий ентузіаст, щоб не витрачати багато часу на мізкування, умудрився й "винаїшов найясніший і найкоротший спосіб здійснення "наміченої мети". Мазнув ото крейдою на таблиці одну точку і сказав: це "воля, вона тепер у стані спочинку", а потім мазнув другу таку ж саму завбільшки і проголосив: "Це мета, ще нездійснена". — "Тепер, друзі, уважайте: першу точку **наказую зрушити** і пустити в напрямі до другої. Так отже наказ зрушує волю й гонить її в напрямі до мети. Її, волі, ніщо не може спинити. Воля осягає мету. Ясно?" Чи слухачам було ясно чи ні, не знаю, мабуть не дуже, коли цьому філософові склали таку "спітафію", але мені, по прочитанні вронківської ідеології, принайменше оце було ясне, яка генеза тих ідеологічних теревенів. Щоб закінчити про оцей приповідний "рух", додам, що ті вольово-рухові лекції в Акад. Домі на щастя не тривали довго, бо знайшлася якась твереза людина поміж старшими націоналістами, що довідалась про те філософське козакування і негайно його припинила.

Хоч під час читання "vronkівської ідеології" я нераз сердечно реготався, всежтаки прийшла і рефлексія. Мій гумор помалу гас, надходили прикри хвилини досади, огорчення, туги — і так не рідкі гості в'язня на одинці.

ЛЕКЦІЯ НОВОГО "ВІРУЮ"

Мій ідеологічний пир на здоров'я мені не вийшов. Чи від ідеології, чи з якої іншої причини, не скажу, досить, що наступних кілька днів мені не хотілося нікого бачити, нічого чути. Я не показувався на прохід і нікого не відвідував. Ці мої сепаратистичні тенденції перервав одного дня по обіді гість із камери двісті-дводцятькотроїсь. Молодий, років 24-5 "вивротовца" (вивертач) моцарствової держави відрекомендувався Іваном Дж. Замість привітання він вибачливо запитав, чи буду з ним говорити, бо його провід політв'язнів у Вронках обложив пів-бойкотом. Хоч я знов, що бойкотованих тут не більше п'яти чи шести, то в перший ментшибнула в моїй голові думка: Господи, а хто ж тут взагалі не бойкотований?! І я стояв і дивився, не знаю — здивовано чи співчуваюче, на моого гостя. Вкінці попросив його приступити близче і мій гість був цьому видимо радий. Іван Дж., не чекаючи аж я зачну, напр. "як почуваетесь, друже", почав свою автобіографію: і арештований і засуджений до 8 років в'язниці під час пацифікації. Після вбивства Перещепського Івана Дж. та інших перевезено до Вронок. Тут до приходу групи "Городок" був такий і такий порядок, старостою і т. д. і т. д., розповідав аж до бойкоту з усіми подробицями. Хоч ті подробиці я вже чув, але мій гість розказував їх так, наче хотів скинути з душі якийсь тягар; тому я йому й не перебивав. Щоб надати нашій розмові інакшій тон, я поспішився направити її в інший бік. Як тільки мій гість докінчив історію вронківських

міжусобиць та, мабуть, надумувався, що до цього можна б іще додати, я звів розмову на його рідню, братів-сестер як вони живуть, як часто одержує листи, тощо. Але Іван Дж. хоч і радо ділився зі мною словом про рідню, всетаки завертав у другий бік. Видно він ішо не все виговорив, що в нього було на серці. Йому передовсім важко було довідатись, чи справді це національний злочин ходити в костьол (от тут напр. у в'язниці) і взагалі як то тепер із Церквою, вірою, чи треба в те все вірити, що його батько-мати вчили, чи вже інша віра на світі настала? Бо він, мовляв, змалку в церкву ходив, по-християнськи вірив, знов, що має душу, яка призначена до вічного життя, а оце тепер — показується не те. Показується що це все були "попівські видумки", пережитки й що всі ці пережитки Провід покасує, як лише прийде до влади.

Це була новість для мене. Ніколи раніш я про такі радикальні погляди на релігію від людей з організації не чув. Правда, в 1933 р. перед святом УМХа*) відбувалися пристрасні дискусії в Академічному Домі й поза ним, нападали запальні, як дехто іх називав "щетинясті" оратори на Церкву, єпархію, на поодиноких священиків, але щоб іти аж так далеко і взагалі заперечувати віру в друге життя, цього я не міг би сказати. Не подобалось їм було це й те у Святому Письмі, що там, мовляв, "поручається" принимати полічники і що там "акцептується" вбогих духом і забагато написано про любов і всякі "сентименти", що не годяться революціонерам, такі й тим подібні думки-бліскавки становили збройний арсенал тогочасних ідеологічних заправил. Щоб рятувати полу-

*) УМХ. — скорочена назва "Українська Молодь Христові" — величний понад 100.000-ний Здиг Молоді у Львові 1933 р., щоб заманіфестувати вірність Христові й Церкві.

ження й запобігти скандалові, заходили на ті академічні мітінги деякі священики, між ними й дуже популярний тоді між студентами о. Костельник. Скільки не поясняли, не викладали, не вмовляли, не перестерігали перед шкідництвом акції проти УМХа, ніщо не помагало. З трибуни, як громовержець, самовпевнено й самовлюблено, патетично й непомильно рокотав революційний язик, передовсім Володимира Я. і знаходив — не можна заперечити — послушних слухачів. Свято УМХа таки відбулося, не дивлячись на дурнувату "протиакцію", і то з повним успіхом. Згадала про цього чужа, світова преса, але згадала і про роля в тому українських націоналістів. Австрійська іпр. преса тяжко іх за те осудила, запідозрюючи в нахилах до марксизму. Деякі націоналісти, хто про це читав чи знов, шкрябалися в потилицю та шукали винуватого. Деякі взагалі дивувалися, як це так "по дурному" можна було повестись, а не піdnайти іншого способу спинення церковного впливу на українські маси, передовсім на молодь.

Про такі лібералістичні течії між деякими, даже не всіми, колами націоналістичного світу, я знов. Але Іван Дж. оце відкрив мені далеко більше. Ніби ще й не відкрив, лише збирався відкривати. Розуміється, справа була для мене на стільки важлива, серіозна, що мені треба було з нею точно познайомитись. Це вже не ідеологічні сонні мари, не "філософування" якогось ентузіяста, які одним ухом можна було слухати, а другим випускати, це вже було практичне її застосування, пенетрація тих розкладових елементів у молоді душі. Тому я звернувся з простим питанням до цієї молодої людини: хто вас такого навчає?

Замість відповіді Іван Дж. витягнув з-під полі зшиток, подібний до "ідеологічного", і простягнув мені. На наголовній сторінці стояло: "Націоналістичне Вірую". Такої чудасії я ще досі не чув.

Знав, що є "декалог", отже 10 заповідей, але бувають у світі всякі "заповіді", мають свої "заповіді" і ревматики, чому не можуть їх мати політики чи революціонери? Впрочім декалог, оскільки, мені було відомо, як свою конструкцією, так навіть і стилізацією, викликав між самими націоналістами чималі застереження і, здається, крім дресури "малих", ніхто його надто серіозно не брав. У "декалозі", крім "чітких" наказів (здобудеш...), мови про славу-гордість та іншої фразерської саламахи, була ще вправді мова й про інші речі (точка п'ята або шоста, не пам'ятаю вже сьогодні), мова, що заносила чимсь більшим, як саламахою чи закукуріченою славо-гордістю. Але прямого атеїзму цей декалог не вчив. Тому на це "Вірую" я просто кинувся:

"Вірую в єдину волю, яка все створила і всім управляє" — так голосив перший символ вронківського націоналістичного "вірую". Я підkreślлю тут "vronkівського", бо про подібне "вірую", в націоналістичній організації ні раніше ані опісля я не чув і не знаю, чи таке чи яке інше та й взагалі чи якесь спеціяльне "вірую" було. Що ця течія однаке не була монополем вронківських політ-провідників, а ще захопила була трохи ширші круги, скажім, "радикальне" крило націоналістичної організації, про те сумніватись годі. Зараз напр. по польсько-німецькій війні по деяких націоналістичних гуртожитках, де були "малі" й "великі" — відбувались ранні й вечірні "молитви". Шиковано у ряд "малих" і, замість молитви, відмовлювано "декалог". А це вже не мало ніякого відношення до організаційних сходин, де така практика була б зрозуміла. Це вже був життєвий стиль, практичний вияв свого "метафізичного" світогляду, але рівночасно й практичне поганьбллення елементу релігійного культу-молитви. Без сумніву, прикрі воно справи і теж прикро про них згадувати, але це факт, якого не треба хова-

ти. Тому не треба, щоби 1): витягнути з того факту добру науку, а 2) щоб не ширилось баламутство, наче в недавному минулому (як теж і тепер) наше громадянство поділялось на совершенно добрих, чесних і героїчних і на нечесних, "дикіх".

Читав я оце вронківське "вірую" вголос. Мій молодий друг, Іван Дж. по кожному прочитаному "символі" давав ніби автентичне пояснення, яке завчив від "великих". Бога, мовляв, нема і не треба. Бог помер, як казав Ніцше. Націоналістичний Бог — це вічна і ніколи невміруща воля. Хоче хтось діпняти "великих і славних діл, має цього хотіти, волю в собі розбурити, нічого лише волю, по змозі якнайбільше, а при тому ще вогник "святого гніву" і на дорозі до великих і славних діл жоден біс не встоїться. Здобув хтось відповідний потенціял тої волі, він перестає бути звичайною людиною (гречкосієм), а стає чимось вищим—надлюдиною. Така тепер настала надлюдська ера, ре-продукував завчене Іван Дж. Тепер, мовляв, видно це на німцях. Їх вождь, хоч і капраль лише, але мав волю і он чого діпняв. Всі німців бояться. І вони з нами в союзі, тобто не лише з вронківською групою, але з цілим народом, якого квінтесенція оце промовляє. Німецький нарід культурний і славний, має знаменитих філософів, що на них власне їх вождь опер свій світогляд і навчився великої мудrosti. (Ті самі слова вислухав я ще в Кракові 1941 р. з уст друга Ст., в його двогодинному рефераті. Як гірко він опісля на цій своїй вірі завівся!). Ось ці філософи: Ніцше, Шопенгауер, Фаербах (!)...

Дозвольне тут перервати виклад Івана Дж. Що до Фаербаха, то по націоналістичних писаннях його не стрічається, принайменше не знаю таких. Фаербах був матеріаліст, сучасник Маркса, в питаннях соціології подекуди більше жорстокий від останнього і як такого навіть вронківський енту-

зіяст ледве чи міг би був брати за приклад до наслідування. Але, Фаєрбах передовсім атеїст, автор двох основних атеїстичних творів, і не виключене, якщо Іван Дж. тут чогось не помикитив, що той філософ, своїми, доведеними до абсурду, атеїстичними поглядами вронківському авторові нац-вірую дуже заімпонував. Можливо теж, що наш філософ, про інших предтеч націонал-соціалізму (передовсім Штюрмера) не чув, а тому й виклад його обмежився до згаданої трійці.

Та даймо даліше слово Іванові Дж. Себто не його власним думкам, про це буде мова пізніше, а тим мудрощам, які йому впосно за час його перебування у в'язниці. В'язниця, мовляв, це не кара для нас. Це радше позитив: тут ми маємо можливість вивчати ідеологію націоналізму й нац-вірую. Це наче б університет. І Гітлер не був би створив націонал-соціалізму, коли б не був сидів у в'язниці, не мав би був змоги "ясно бачити", змоги заправляти свою волю до маршового переможного походу.

Щодо релігії, то це питання вправді дуже складне, але і з цим треба дати собі раду. Релігія пов'язана з традицією і нарід до релігії дуже прив'язаний. Але для кожного націоналіста, що перейшов метаморфозу й осягнув деякий ступінь волевої настанови, ясно, що релігія є камнем преткновення на шляху до реалізації намічених ідей, а тому її рішуче треба усунути. Недавно виступив проти націоналізму з пастирським листом митрополит. Але "того старика" провід (vronkівський) вирішив присмирити та "дати йому по пальцях", щоб занадто в наші справи, в нашу політику, не вмішувався. Християнство бо вже віджило свій вік, тепер його не треба, тепер йому на зміну прийшла нова "волюнтаристична релігія". Ця релігія має свою етику, етику, яка не знає сентименту, ніякої розманіженості, ніякої вдячності. Добрим є те, що відповідає національному інтересові, а що йому не відповідає, те зло. Найвищим

національним інтересом, найвищою метою є сильна, могуча держава і такий же сильний і могучий її провід. І тому для здійснення такої мети всі засоби добре, всі є етичні.

На тому скінчу ці "інтерпретації" Івана Дж. Я не додав тут від себе нічого, що могло б змінити вірність його думок. Навпаки, неодну річ, особливо про "етичні" погляди, я тут пропускаю, бо просто соромно про ті речі писати. Я пригадую їх точно, бо на таку тему я з моїм співрозмовцем Іваном Дж. і з багатьома іншими вів ішце потім цілими тижнями довгі дискусії. Прочих "символів" отого навісного "вірую" само собою я вже не пам'ятаю, та навіть і не силкуюся їх пригадувати. Той вірувальний зшиток мені вдалося було винести з в'язниці при моєму звільненні і при першій нагоді приніс я його "в дарунку" покійному Митрополитові. Можна собі уявити як страждав цей Святець на вид такої гангрени, прокази, що в важкім положенні народу закрадалася на погубу його цвіту-молоді. Я наведу тут уривок із листа Митрополита ("Слово до української молоді") з 1933 р., власне з того часу, коли відбувалися повище згадані дискусії перед святом "Українська Молодь Христові". Із цього слова видно, як глибоко й ніжно підходив Митрополит до проблем, що ними жило молоде покоління (та й не лише молоде), як дуже з недолею батьківщини співстраждав і які спасенні ради на її порятунок подавав. Але заздрість власного "глибоко-і бистро-умія" була сліпа й глуха, така ж сама сліпа й глуха як і ця "відвічна стихія", якій волонтаристичний авангард набожно покланявся. Пише Митрополит:

..."Бачу у вас гарячу любов до Батьківщини України, любов, що йде аж до пожертви, нераз до повної жертви собою. Ви з тих, що з ентузіазмом ішли в бій, щоб покласти буйні голови на полі слави. Признаю, що це перша і найважніша прикмета, якою молодь може відзначатися. Хри-

стиянство — це любов, так, як євангеліє — це наука любови. А, що ваша любов до Батьківщини готова на всякі жертви, то це також прикмета глибока і дійсно християнська, бо в християнстві без жертви собою нема правдивих цінностей.

Та, попри цінності маєте ви і деякі хиби, що до них молодість завжди схильна і що через них і найкращі наміри можуть бути не тільки зведені на ніщо, але можуть стати шкідливими.

Свої гадки та свій спосіб бачити речі ви надто часто хочете накинути іншим, часто навіть засобами насильства. При найбільшій любові до батьків, часто вважаєте себе мудрішими і ліпшими від них і легковажите іх раду. А, відкидаючи авторитет віку й досвіду, можете вкінці дійти до відкинення всякого авторитету, навіть авторитету Церкви і Бога.

У поведінці, даєте себе часто пірвати до нерозважних кроків, неприготовані рветесь до праці для загалу і до політики. При найменшій жертві для Батьківщини часто бажаєте загального призначення і нагороди за ту жертву. Жертва одної хвилини не заступає довголітньої моравлиної праці. Не зривами одної хвилини, тільки безупинним трудом і многими жертвами аж до крові і смерти багатьох поколінь підноситься народ..."

Це був, мабуть, той уступ листа, що напсув стільки крові націоналістичним "радикалам", та наробив стільки метушні між тим, без сумніву жертвенним і патріотичним елементом, але елементом, якому розум засліпила ця причинна стихія зі своїм первородним сином — волюнтаризмом. Карав колись Бог дошкульно жидів за те, що не слухали своїх пророків, що збивалися з дороги, покланялись золотому теляті. Прекрасно вбрали це у поетичну форму І. Франко:

"Буду бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І пізнаєте в горю творить
Мою праведну волю..."

Так і Митрополит, як старозавітній пророк, пестерігав нас перед погубними наслідками фальшивих доріг, перед модерним ідолопоклонством, ставляв перед очі кари за поклін "волевому тельцею" і за непослух цим пересторогам ми на власній шкурі мусіли нести (та ще й несемо) наслідки "волевого" безумства.

Потрохи мав я в пам'яті зміст митрополитового листа при читанні вронківського "вірую". Цього листа я знав раніше майже напам'ять і через те ті вірувальні куріози каплями розпеченої олова капали мені на серце. Іван Дж. був сільський хлопець, із звичайною народньою школою та добрим вихованням з дому. Питав я його, чи він у те все вірить, що провід "до вірування подає"? — Ні, не вірить, не вірить, бо не може. Коли б він у те повірив, його б виреклася вся його рідня, і батько й мати. Його б виреклися його сестри, він ніколи не міг би вже додому показатись. Але він мусить удавати, що вірить, бо інакше йому б тут не було життя. Найперше загострений бойкот, а по виході з в'язниці, відомо що. Через те власне він почувається дуже нещасним, що мусить так кривити душою і не знає, як мені дякувати, що міг відкрити мені тут свою душу. Буде щасливий, як зможе частіше приходити до мене.

Скінчилася ця нещасна година лекції нового "вірую" і признаюся, я був радий, коли лишився сам.

Як почувається людина в такому положенні, переказати важко. Це можна лише пережити. До розповіді воно мало надається. Найбільше, що мене пекло, це була непевність, як далеко ті отруйні гази поширилися, скільки ісповідників насправді зібрали цей протихристиянський рух. Бо які будуть цього наслідки, куди він заведе — було хіба ясне всякий нормальній душі, навіть неполітичній. Цей день дуже збагатив мій досвід і відкрив знаменну карту про гадки й мислі революційного активу політв'язнів у Вронках.

РЕФЛЕКСІЙ, НОВИЙ ГІСТЬ І ТРОХИ ГУМОРУ

Я не психолог. Які були мої думки й почування по лекції нового "вірую" мені трудно врати у виразний словесний образ. Але були страшеннє гнітючі. Я тинявся з кута в кут, часом приспішував кроку, щоб утікти від чогось, від якоїсь примари, то знов сідав на причу, замикав очі й попадав у стан цілковитого отупіння. Дзвонили якісь дзвінки, та я іх чув як крізь сон. То знову пробуджувався з цього одубіння й думав, що я занадто перечулений.

Бо, властиво чи треба те все брати аж так серіозно? Не факт це, що у в'язниці людина часом придумує найбільші куріози, вдивляється в них як в об'явлена мудрість, як у совершенну правду а потім, коли прохолоне, сама з того сміється? Це буває, особливо в запальних натүр, із нагромадженою снагою, якої немає де подіти. А тут же власне люди молоді. І хочеш ти цього чи ні — докоряв якийсь голос у душі — воно так мусить бути. Це тверда, жахлива дійсність в'язничного життя з усіми фатальними наслідками. Хлопці без сумніву ідейні, повні посвяти, аж до самозаперечення, до самостплавлення, а це не самолюбство, це... Що "це" власне є? Чеснота, героїзм, любов (чого?), вияв віри (у що саме?) — ні, це здається не те. Це мабуть спокусливі думки... Я ще не довго тут, а так часто чув те дивне слово "всупереч". Що воно? Чому його так часто вживають, що воно наміряє, чому "всупереч" і ради чого? Навіть усі "символи" побудовані за системою "всупереч". Всупереч твоїй вірі

— буде віра в духа відвічної стихії, всупереч людському розумові, буде первородний син стихії сліпав воля, яку треба батожити, просто ногами копати і гнати вперед, пустити всі вудила, підпалювати всіми засобами не давати оглядатись ані назад ані на боки, все вперед, вона всього докаже, всіх переможе... Віра батьків? Пусте... все покасуємо. Етика? — нема. Буде інша, яку накажемо, припишемо...

Вкінці я знемігся. Заснув, над раном. Сон мені добре зробив. Здається, що такі думи найкраще переспати. Другого дня я "вірую" читав куди спокійніше. Я хотів його таки добре вивчити, бо думав, що цей примірник треба буде віддати. Побачив я в ньому тим разом чимало нових правд, нових об'явлень, які вчора минули мою узагу. Але це мене вже не іритувало. Навпаки, навіть був трохи радий, що маю змогу познакомитися з самим фундаментом націоналізму "вронківської" редакції. Одинока річ, що мене неприємно вразила, було те, що ті вронківщани писали (й говорили) як такі, що мають найвищу владу. І ідеологія і вірую, як виходило з написаного, не є їх "інтерпретацією" устійнених позицій українського націоналізму, лише чимось більшим і загально обов'язуючим. Про це переконався я трохи пізніше. Не знаю які позиції чи "пости" занимали Коссак і Мирон в організації. З говорення останнього у Вронках виходило, що відтепер — провід це вони, іншого нема і те, що вони наказують, має обов'язуючу силу для всіх націоналістів. Підчинені їм люди розуміється вірили в таке і з відповідною реверенцією іхні накази й учення сприймали.

На прохід я ще й даліше не ходив. Хоч дуже бажав чистого, свіжого повітря, бажав почути слово й заговорити до когось, однак думав, що краще буде ще кілька днів сидіти в заперті, нікому не показуватися. Позбираюся, думав, докупи, вивітріє з голови трохи ідеологічно-вірувальний чад, успокоиться (не заперечую) нерви, а тоді вже й краще

з людьми зустрічатися. Ключникові ранком сказав, що в мене мабуть збирається на грипу і тому нехай нікого до мене не приводить. У мене справді розболіло горло по вчорашильному безконечному нічному ходженні в скарпитках лише, по цементі. Але, не зважаючи на можливість евентуальної інфекції, ключник по обіді знова привів мені гостя. Це був Лам. Я знав його вже з раніших проходів, знав із бачення, але з ним іще не говорив. Належав він до категорії пів-бойкотованих. Мав якось нещастя висловитися, що ходити до каплиці на богослужіння, на його гадку, це ще нічого такого страшного, щоб за те обкладати бойкотом (себто Криштала), та й сам він, мовляв, радо ходив би, коли б так провід дав на те свою високу згоду. За те йому й перепало. Найперше мусів вислухати словесне "наказаніє", пройти курс антиклерикальної едукації і, само собою, опанувати засади нового вірую. Хоч Лам. ніби й покаявся, то, попавши раз у неласку й підозріння в неортодоксії, автоматично стягнув на себе пів-бойкот. Цей пів-бойкот, як поясняв Лам., не був справжній бойкот, йому можна було і в чорне коло ходити і заговорювати, розуміється, до праведних лише, але при кожній нагоді давали йому зрозуміти, що він нечиста вівця, що маломіщанський тип із комплексом меншевартости, до справжніх "хлопаків" йому ще далеко, але може ще вдастися його врятувати. Коли на проходах обговорювано якісь справи внутрішнього порядку, що відносилися до всіх в'язнів, то Лам. у тому участи приймати не міг і не смів, як неповновартий політв'язень.

— А чи дуже вам це шкодить — спитав я — що вас так у вашій революційній достойності понижують?

— Зовсім ні — відказав Лам. Про це він має свою гадку, припускає, що правильну, але чайже тут то там деякі сумніви закрадаються. Тому він радий, що оце появилася свіжа людина, якій він, без страху й небезпеки за сказане, міг би звіри-

тись. Кришталя він бойкотує на наказ останнього. Це тому такий наказ дав Кришталь своїм бувшим підвладним, щоб заощадити ім презирства від ку-ди більшої групи Коссака. Але до Кришталя він ходить завжди в відвідини на розмову-пораду, розуміється, про це ніхто з волюнтарних не знає. Коли б довідалися, то йому вправді це дуже не пошкодило б, себто дістав би загострений бойкот і евентуальний розстріл (тоді ще "пута" не знали...) по виході, але йому передовсім соромно перед в'язничною адміністрацією за такі дики відносини між політв'язнями. Під час розмови з оцим моїм новим другом у мене постало підозріння, що головною проблемою рев-політики моїх співтоваришів у Вронках є не що інше, як розважання-контемпляція на тему важності бойкоту, як при-марного засобу в креації революційно-боєвих ха-рактерів. З ким не заговорив би, хто б у відві-дини не прийшов, про що не говорили б, завжди, як шило з мішка вилазить цей бойкотний страшак. Явище цілком патологічне, навіть у в'язничних умовах. Я вспів уже був виробити собі гадку про ментальність вронківських провідників, і за візити волюнтаристичного ніцшеанця Андрія Л., і з розмови з маломовним, завжди зануреним у не-ізслідимі стежки революції й ідеології Мироном, як із факту високої провідницької недоступності у вождівські облаки вступившого Коссака, так і з розмов із "маломіщухами", тими до гробу пре-ісподнього присудженими безволюнтарниками. Але при кожній свіжій розмові я ще і ще не міг нади-вуватися цьому безглузду, цій зоологічній (термін часто вживаний) ненависті, безоглядності з якою відносилися вони до своїх братів.

— Друже Лам., перестаньте говорити про бойкот і ніколи більше про нього не згадуйте! Це буде краще для вас і для мене — попрохав я свого го-стя. Показалося, що й у в'язничному житті бува-ють інші цікаві теми, навіть веселі.

Хоч Лам. не належав до втасманичених, то про

пляни "піротехнічного заводу" знав. Отже вронківський провід не дрімає. Він (провід) прийшов до переконання, що мала відносно ефективність революційної діяльності полягає передовсім на кепсько зорганізованій техніці рев-роботи. Щоб цьому запобігти і цю недостачу направити, провід вирішив при найближчій нагоді, як лише спиниться на волі, побудувати підземний піротехнічний завод. Вироблено пляни й опрацьовано окремі закони про безпеку тієї інституції. Дивно, що всі ті пляни — строга організаційна таємниця! — але про них досить докладно був поінформований і мій співрозмовець. І як вона, ця фабрика, буде задовга і як заширока і що в ній будуть виробляти, хто стерегтиме, який процедер буде з набором "фахових" — усе те дбайливий Провід узяв під розвагу. А коли прийшло на те, як здивується фабрикою світ, що я вже не міг здергатися і мусів угорі розсміятися. Нині з цього приводу не зумів би так сміятися. Нині це не робило б на мене просто ніякого враження, так само, як не робили враження років десять тому таємні відомості про таємну робітню атом-бомби чи радіостанції нашадків вронківських знавців піротехніки. Очевидно, Лам. був занадто інтелігентний, щоб ці фантасмагорії отих "технічних мислителів" брати серйозно і був тої ж думки про те, що і я. Це нам створило трохи ліпший настрій і ми цю свою скучу годину використали на те, щоб раз трохи посміятися.

Цим відвідинам я був радий. Взявся якийсь пріплів свіжої енергії. Я бачив, що тут чайже ще є чимало нормальних людей, от таких як Лам., то й подумав, немає глупзду сидіти на покуті. Треба між них піти, говорити з ними, говорити з усіми, навіть, якщо буде змога зі самими лідерами. Словом і приятельським відношенням можна більш осiąгнути, як відокремленням. Мені було відомо, що Провід не вважає мене за цілком ненадійного, лише пацифіста і слабо в режимі організації зорі.

ситованого... Зате переконаний, що в мене неабияке знання німецької мови і що я можу дуже пригодитися для перекладу творів передтеч волюнтаризму на українську мову. А те переконання про мою німецьку вмілість взялось звідтіля, що в розмові з Мироном я справді раз чи два процитував щось із Фіхте. Це дало ім причину повірити, що я в філософії "кований на чотири ноги". Ну, добре, нехай так гадають — подумав і я.

CIPІ-CIPІ МОЇ ДНІ...

Відбувши свою добровільну квартану, я вийшов між люди. Прохід видався мені тепер прекрасний. Ішов я в чорне коло між авангардом, приступав до цього й того. Приставав теж і з бойкотами. Ніхто мені нічого не казав, ніхто не погрожував. Із Коссаком я кілька разів намагався на розум поговорити, але він сторонив. Завжди була якась причина: раз недиспонуваний, другий раз занятий... Його чомусь завжди виручував Мирон. Властиво, не можу сказати, щоб я цьому не був радий. Мирон, на мою гадку, при всій своїй революційній важності, робив на мене ще найкраще враження. Як я згадав, він передовсім був чесний і це мене дивувало. Він і з природи був інтелігентний і ясно висловлювався, коли йому на чомусь залежало і мені не перебивав, коли я хотів висловитися. Що до моого завдання, плекати "малих" в ідеологічному дусі, то про це само собою ми мусіли основно розмовитись. Мирон, як згадано, був у вронківському проводі заступником провідника, з окремою ще функцією ідеолога. Чи ця вронківська ідеологія і вірую, про які була мова, є плодом його ерудиції чи спільним продуктом, не знаю. На тему ідеологічних "положень" і вірувальних куріозів я мав із ним довгі й дуже неприємні розмови. Неприємні не тому, наче б Мирон на мене кидався, лише тому, що ми ніколи не могли знайти спільної мови. Коли я порушував проблеми істотного характеру, особливі те дурнүвате вірую, Мирон перескакував на що інше. Поговоримо, мовляв, іншим разом, нині може про

що інше. Вкінці погодився переговорити справу з Коссаком, обміркувати щераз, а тоді буде видно, що можна буде в даній справі зробити. Важне, щоб я не тратив часу на балачки, а взявся чимськореше до ідеологічної заправи "малих". Як собі уявляв мій друг мою працю ідеолога після ясних, неоднократних моїх розмов із ним, я не знаю і ніколи його про те не питав. Не було й потреби. Мені було очевидним, що про якусь мою співпрацю з Проводом, під його командою і за його напрямами, не може бути й мови. Тому обійшлося без патронату.

Кілька разів на тиждень, я заходив до "малих", без ріжниці — бойкотованих і небойкотованих. Ім отворилися уста й вони часто жалувалися на той ідеологічний кошмар, яким напомповувано їхні голови, а який вони так мало розуміли. Вони з пам'яті цитували довгі віddіli вивченоЯ мудrosti, переплітані дуже крутими словами, не розуміючи з них просто ні слова. Це ж були здебільша діти села, щирі й патріотичні душі, але вони свій патріотизм розуміли на інший лад, аніж вронківські ідеологічні ковалі. Вони знали свій національний обов'язок просто: треба душу й тіло покласти за волю народу й його державу. І незле розуміли. Цей короткий зміст їхньої політичної вміlosti вповні для них вистарчав, щоб виконувати всі доручення без страху за наслідки, які б на них якась "компетенція" не накладала. Та тут, у Бронках, забагли переробити їх на модерне копито: заступити природну чистій душі віру в високий ідеал, віру в бессмертність душі, в почуття людської достойностi — на віру в духа степу, в погонного ф'якерського коня волю і, замість лицарської шляхетностi, в "надлюдське" бестіянство.

Пояснив я їм це, як умів. Виступати проти Проводу — не було вказане. Раз тому, що це ставило б тих хлопців у дуже скутне положення, друге, таким способом внесли б ми ще більше роз'ярення і ненависть; а це не було моєю ціллю. Я пояснюв

їм, що це дуже складні філософські питання і щоб їх розуміти, треба багато вчитися, ходити до школи, дуже багато прочитати, не лише того, що написане на циклостилі, але й багато чого іншого. А ті всі "вірую" та інші начебто своєрідно-релігійні практики, то їх не треба брати в дослівному значенні, бо незвичний до таких абстракцій ум, може збитися з доброї дороги. Чи вірили мої слухачі моїм поясненням, не знаю. Знаю одне: вони як діти тішилися, коли я до них заходив і навпереди допитувались під час проходів коли я до того чи іншого зайду знову. Провід це без сумніву знати, видобути щось від цих наївних і заляканіх хлопців — не велика була штука. Але мене лишили в спокою, бодай у зглядному. Бойкотом мене не обложили. Все ж за якийсь час я довідався, що вийшов наказ мене оминати. Оминати можна було лише на проходах. Але я був настільки "притомний", що не дав себе оминати. Дві-три мінути говорив з одним, а там із другим, третім...

За якийсь час хлопці зі мною зжилися, набрали повного довір'я і наші взаємні відвідини стали для нас осолодаю гіркого в'язничого життя.

Було дві чи три келії, де сиділо по три в'язні. До тих я заходив найчастіше. Тоді в чвірку проводили ми розмови, обмінювалися думками про звичайні, доступні людському розумові справи. А "вузлові питання" про надлюдину і подібні дуже "героїчні" проблеми ми заторкували лише зрідка. Такий наш стиль направляв хлопцям настрій, викликав у них життєву бадьорість, збуджував якусь легкість і віру в краще майбутнє. Іноді розмова сходила на сухі й гудзуваті питання теоретичного націоналізму. То зараз же появлялася на їх обличчях якась утома, нехіть і незацікавлення. Це не значить, що вони не були зацікавлені основними проблемами визвольної боротьби нашого народу. Зовсім не те. Коли ми вели гутірки на історичні теми, зокрема про останній період збройної боротьби, можна було бачити, як горіли їм очі,

як вони переживали, здавалося, кожний мент, кожний зворот наших героїчних змагань, як одушевлялися періодом перемог і як страждали на вид катастроф. І це переживання не було фальшиве, воно було таке щире, як щиро переживає дитина, коли її вміє хтось зацікавити, і як нудиться дитина, коли їй хтось викладає скажім нпр. науку про логаритми. Крім гутірок зі мною, ті "малі" політв'язні проходили ще кожного тижня курс ідеології, що іх вів т. зв. зв'язковий. Той зв'язковий тара-банив годину на тиждень кожній трійці про вузлові питання націоналізму, головно, аж до зануди й переситу, про волю й героїзм, славу й могучість. Це з практичним життям в'язнів мало небагато спільногого, бо ні спеціального героїзму, ні могутності у в'язниці якимось надзвичайним способом проявляти не було можливості. Не заперечую, що й такі засоби можуть мати добрий і будуючий вплив на імагінацію молодих людей, але з виховного боку всяка "амброзія", яка б вона й солодка не була, стає нудкою, коли її подається до переситу, і власне викликає цілком противну до бажаної реакцію. Вронківські виховні провідники цього або не помічали або не розуміли, створювалась ситуація така, що хлопці про ті вчені речі з теорії й вірюю доброго націоналіста слухали, махали головами, ніби й потакували, а на гутірках зі мною просто собі зі своїх зв'язкових кипили. Мало того. Вони хотіли, щоб і я зі свого боку ті їхні в'їдливі завваги ще "посолив". При одній такій нагоді ім конечно хотілося почути мою гадку, яка очевидно, якщо б я сказав її отверто, була б мусіла здарити в сам авторитет провідника та його Проводу. Це не було б очевидно добре, бо ж сякий-такий лад мусів бути задержаний, тож, замість прямої відповіді, я обійшов питання анекдотом.

Отже для одних сходин доручив був Провід своїм зв'язковим обговорити з політв'язнями якесь конкретне питання революційної дисципліни. Сходини відбулися, питання обговорено, але хлопцям

розв'язка не дуже подобалася. Вони ніби то погоджувалися, помахували головами, заперечувати не важились, але й у мудрість такої розв'язки не вірили. А оце тепер їм цікаво, хто правильний: Прівід зі своїми зв'язковими, чи іх невчені голови? Як згадано, проти Проводу в питаннях організаційної дисципліни я виступати не хотів, але трудно було й не признати рації хлопцям. То ж я їм розказав анекдот про двох мудрих рабінів. Отже було собі двох мудрих рабінів — замість відповіді почав я моїм слухачам розказувати. — Оба рабіни часто сходилися і говорили зі собою дуже мудрі речі. Зійшлись оце, кажу, одного разу ті два старі, з довгими бородами й білим волоссям у ярмурках мудрі рабіни, посідали, подивились на себе і довго-довго мовчали. А потім один сказав: "Живе чоловік зі середини наверх, чи зверху все-редину?" Помовчав добру хвилю другий мудрий рабін і промовив: "Як маю щиро сказати, то — ні!" Слухачі тих мудрих рабінів, кажу, дуже дивувалися такій мудрій відповіді. Провід є один мудрий рабін, а ви другий.

Моїм хлопцям це страшенно подобалося і вони вирішили, що власне якраз тут і буде підходити така "мудра" рабінська відповідь. Провід, як мова про практичне життя політв'язня, чейже треба респектувати, коли він ним є (хоч і не з іхнього вибору, а з власного миропомазання), але власне у предметній справі він, може і правильний, а може і трохи пересолює...

Наши гутірки ми уладжували так, що я наперед заповідав яка буде наступна тема. А теми ми добирали різні: релігія, історія, дещо з політики, про економіку нашого села, кооперативний рух, ба і про родинне життя як підставу здоровової суспільності. Така різність тем хлопців цікавила, формаю була приступна й легко зрозуміла, вони брали живу участь у дискусії й видимо живо інтересувались. — Але Проводові це не подобалось. Він вправді гострих засобів проти мене не вживав, але

час до часу, мабуть тоді, як я в якійсь темі "прогрішився", видавав доручення мене оминати, на заповіджені сходини присилав свого зв'язкового, і заки я прийшов, той уже був скорше. Часом приходило навіть до конфліктів і непорозумінь, що знаходили свій вислів перед Проводом. Після таких неприємних зустрічей я вдавався до одного чи другого провідника і звичайно... не мав щастя послухання добитися. А коли й мав, то всі мої прохання й завваги Мирон збував обіцянками, що він справу "напростає", що дешо з вірувальної програми буде винято з дискусійного пляну та й взагалі тематика гутірок буде більше пристосована до інтелектуального рівня слухачів. Але на таких обіцянках і залишалось, а зв'язкові інструктори й надальше героїчно козакували з шаблею в руці на ідеологічному й вірувальному фронті. Це створювало для мене дуже приkre положення, бо як усяка людина, я теж мав нерви та й в'язничне життя немало іх пощербило. У таких ситуаціях до мене підкрадалася нехіть взагалі встравати в товариське життя нашої в'язничної групи, депресія в особистому житті та й зневіра в якінебудь ідейні заложення вронківських провідників. Часом такий стан тривав коротше, часом довше, в залежності від якоїсь щасливої нагоди, якогось мудрого слова чи зустрічі, що брали перевагу над елементами психічного відступу.

ТРИ СИЛЬВЕТКИ

Усіх хлопців, що з ними я постійно на сходинах зустрічався, було дванадцять або тринадцять. Усіх іх, нажаль, уже нині не пам'ятаю. Але про декількох із них, те, що залишилося в пам'яті, розкажу. У в'язниці всі ми були перед законом дуже небезпечним для цілості й безпеки елементом. Той елемент являвся владі польської держави настільки небезпечним та загрозливим для її існування, що його, точно кажучи, треба було цілковито знищiti. Всіх годі було перевішати чи перестріляти, бо не всі під час слідства чи транспорту "втікали", та й не за всі вчинки ласкавий закон обіцював петлю. Але років в'язниці закон не скінчив. За сяке-таке підозріння і фальшиві судді присяжні і такий же трибунал щедро обдаровували підсудного.

Одним із таких перевертунів польської держави був Василь С. Знав я його ще з малку, бо походиз він із тієї ж самої околиці, що я, та ще якийсь час був на службі в моого батька. З нахилом до меланхолії, Василь С., хоч і заходив до читальні чи кооперативи, то завжди таки пас останніх. Він ані вимовний дуже, ані запальний та й із природи покірний. Але Василь, крім тих нереволюційних прикмет, мав одну дуже революційну — мав характер. Він говорив те, що думав, на кпини відповідав кпинами, на жарт жартом і на вкушення — вкушенням. Як же він попав у високу політику, яким чином про нього заговорили варшавські реєстри, як про революціонера число таке-то й таке?

Послухаймо. Якось розліпив хтось у селі на церковному паркані, кооперативі й читальні відозви:

"Домагаємось українця-вчителя до своєї школи, поляка геть!" Досі в селі Л. учив поляк, хоч там не було ні одної польської дитини. Ще й який поляк, дивний цілком. Йому нпр. смакували яйця від "русінських" курей, молоко від "хлопських" коров і всілякі інші черевні речі. Але йому не під смак були ті діти, яких мав учити. Вони власне й не діти, а таке собі "бидло", цвіркають між собою по "русінськи", по такому ж моляться, ба, навіть по такому й думають у своїх маленьких голівках. Ми, мовляв, мали державу і поляки її заграбили, і наша церква ліпша як ваш косцьол ітд. А ще коли почув, що оце тут саме в околиці "поляки втікали аж шапки губили", то Казімеж Х. впав у пасю. Тій пасії, він, звичайно, дав патріотичний вислів — на дітях. Вкінці того було забагато, а що заходи в компетентних чинників не помогли, якась патріотична рука вивісила отаку "демонстрацію". І то не якубудь: виписала закарлючки чорною маззю, на червоному папері, величенькому, метер завбільшки, і порозвішувала — аж три примірники. Села вправді ота демонстрація до повстання не зворобила, але за годину-дві в село з'їхала ціла рота поліції. Поздіймали оці "демонстрації", радили ради і винайшли, що такий антидержавний напис зробила якась небезпечна революційна рука. А вдодатку чорним по червоному, а чорне й черзоне — це ж барви революційні. Отже пішли в село шукати члена революційної організації. Походивши сюди-туди та, перевернувши в ряді хат усе догори ногами, спинились у Василя С. Василь С. саме тоді мазав воза. Робота в господарстві й звичайна, але... від чого ж поліційна вмілість. Може б іще була й не проявилась, коли б не поганий язик у Василя С. А то поліцай забаг "пожартувати" з Василем, а той же напоготові й віджартувався. Це, звичайно, навело поліційний ум на те, що тут мається власне зі спритно прихованим революційником. Почались допити, обшуки, слідство. І показалось: сорочка у Василя засмарована маззю, а маз-

зю були писані антидержавні відозви, а відозва кваліфікується карним законом як злочин за па-раграфом 92 і т. д. Помандрував неборак Василь С. під конвоєм роти поліцай у холодну. Судив Василя суд присяглих і вирішив захистити державу від такого небезпечного "вивротовца" на протяг восьми літ. Так попав Василь на Вронки і автоматично став одним із передових членів авангардного революційного активу та майбутнім апостолом революційного волонтаризму. Тут "завчив" він ідеологію і "вірую" та ряд інших речей і вмілостей, для повновартного революційно-політичного діяча й воскресителя народу конче потрібних. З оцім Василем, моїм давнім знайомим я оце у твердині Вронках і стрінувся. З ходом часу Василь став одним із моїх кращих слухачів. Його й відвідував я частенько та й згадували "старі" часи. А коли мова сходила на ідеологію, якої курс Василь уже був закінчив, і я прохав його вияснити мені це або те, то Василь вимовлявся, мовляв, він "ся в тім не дуже добре компромітує", але напам'ять сказати може, бо "ся добре вивчив".

**
*

М. Л., учень восьмої кляси львівської гімназії, согрішив супроти польської держави інакше. Йому й не приснилося ніколи, що в нього така революційна потенція, яка могла б загрожувати основам існування держави з аспіраціями "від моря до моря". Отож мій друг М. Л. у місяці лютні чи березні 1930-ціть котрогось року попав у комітет Шевченківського концерту. Діло добре і для держави не таке небезпечне. Але сталась несамовита пригода, що закінчилася судовим "концертом". Вирішив Комітет, що для цілості концерту конечно треба Шевченкового погруддя. Метнулись комітетчики сюди-туди й розвідали, що дівоча гімназія має чепурного новісінського Шевченка. Делеговано отже М. Л. з асистентом та доручено ім увійти з дівчатами в переговори та виєднати позичку Шев-

ченка. Ясне, переговори скінчилися повним успіхом, як же не позичити б для такої цілі Шевченка? Але погруддя було чималеньке, треба б перевезти, а тут грошенят як на біду забракло. Посадив отже М. Л. Шевченка на рам'я та подався зі своїм асистентом вулицями Львова, куди йому була дорога. Хоч був щолиш березень, хоч М. Л. спортовик, але за кілометр дороги вже таки добре зіпрів. Стягнув зі себе шапку-мазепинку та заклав Шевченкові, так собі, щоб прохолодитись. У Львові, відомо, за всякий "крок антипартизанської" не було важко. Навинувся поліцай, придержав концертову процесію, запитав хто і що та й пустив іх машерувати даліше. Відбувся концерт, погруддя Шевченка відтранспортувано назад. За днів два чи три викликано М. Л. та його супутника на поліційний допит. Ви, мовляв, збезчестили маршала Пілсудського, бо заклали йому на голову сепаратистичну мазепинську шапку й на посміх несли вулицями Львова. Це в моральному розумінні атентат на державну особу, а атентат це тяжкий злочин. Як не вимовлявся М. Л., як не доказував, що це не був маршал Пілсудський, лише наш рідний Тарас і що останній йому певно того за зло не взяв би, отого закладання шапки-сепаратистки, ніщо не помогло. Були вуси? — Були. А іх має марш. Пілсудський. Були морщені брови? Були — а вони в Пілсудського. Був кожух? — Був. А це саме і є кожух маршала Пілсудського з такого й такого зимового походу. Голова була накрита, тож невідомо — була чуприна чи лисина. М. Л-ові виточено слідство та "подорозі" дочіплено ще всякі інші тяжкі злочини на шкоду речі-посполитої. Був судовий "концерт" і присяжні судді почастували М. Л. одноголосним вердиктом "винен", а трибунал був не менш ласкавий: 14 років важкої тюрми.

Заки М. Л. попав до в'язниці, то ще про націоналізм не багато знав. Читав дешо, навіть був його щирим прихильником, хоч до організації не належав. Тепер належить і — не симпатизує. Тому ні,

бо пізнав його добре у вронківському виданні, з того боку, з якого раніше ніколи ні знав, ні бачив.

**
*

Сидів на відокремленні, загостреним бойкотом обложений Ілько Ш. Його чомусь провід спеціально не любив і бойкотних звичаїв супроти нього перестерігали дуже строго. Він сидів сам у просторій келії, куди звичайно саджали трьох в'язнів. За професією селянин і кооператор, Ілько Ш. був спокійної вдачі, середніх літ, завжди зрівноважений і ввічливий та при тому мав чималу порцію здорового "хлопського розуму". Походив із Сокальщини, отже тзв. "кордону" між південно та північно західними українськими землями під Польщею. На ці околиці була звернена особлива пильність поліції, щоб загородити всякий вплив культурного й політичного життя Галичини на північні землі. Тому вже де як де, але тут польська поліція жодного пардону не знала. Сталось щось у селі чи околиці, згоріла хата в якогось "ветерана", розкинув хтось летючки, чи побито комусь вікна — зараз же йшли масові репресії й арешти. Так оце, серед таких репресій попався до Вронок і Ілько Ш. Якось одної ночі загорівся двір у поміщика. Поміщик і не дуже дбав, бо двір був добре асекуртований. Та не те поліція. З'їхалась поліція зі Сокаля й довколишніх місцевостей шукати саботажника. На біду в тому селі не було студента, що мав би був, на гадку поліції, виконати підпал. То ж вирішено заступити студента-саботажника кимось іншим. Ілько Ш. належав у селі до найсвідоміших громадян, отже такий акт "саботажу" міг виконати тільки він. Зайшли поліцаї в кооперативу вечером, застали там більше господарів і слово по слові ствердили, що Ілько Ш. до підпалу "надається". Зачалося слідство, допити. Виявилося, що згаданий Іля Ш. стрічався в кооперативі "навіть" із такими людьми, що вже раніше мали з поліцією до діла, а деякі з них оце сиділи у в'язниці. Мето-

дом поліційної логіки приято за певне, що підозрілий І. Ш. у підпалі винен. Суд присяглих гіпотезу поліції підтверджив, а трибунал і на те є, щоб не дармувати: 12 років важкої в'язниці за принадлежність до ОУН і акт саботажу!

Отак помандрував Ілля Ш. у вронківську тюрму, впарі ж із тим і в окремий політичний світ. Про націоналізм, націоналістичну організацію він очевидно знов, як же не знати. Знов, що націоналісти несуть прапор боротьби за українську самостійну державу, твердо боронять права своего народу, його культури, мови, віри, традиції, взагалі того, що становить політичний і духовий зміст окремої нації. Але у Вронках Ілля Ш., передовсім по приході групи "Городок", довідався куди більше. Він довідався про таку ідеологію, якої раніше не знов, не чув. Та ідеологія пів біди. На ідеологію Ілько Ш. завжди похитував головою, посміхався під вусом і приговорював: комедія, чиста комедія ота стихія! Коли ж "стихію" зачали Ількові поясняти докладніше, він морщив брови. Ходив насуплений і думав. Вкінці йому було того забагато. Ілько пустив в рух свій хлопський язык, осквернив "стихію і вірую" і — ясна річ — попав під анатему. І неяку ж будь: як шкідник і розсадник деморалізуючих думок і поглядів громадянин Ілля Ш. допустився важкого злочину на шкоду українського організованого націоналізму а через те бути йому обложеним строгим бойкотом у в'язниці, а після виходу буде справу обмірковано, що з ним зробити. Ілько Ш. приписів бойкоту додержувався. На проходах він проходжувався сам, тиняючись попід муром, подальше від праведних-волюнтаристів. До бойкотованих, таких же як він, теж не заговорював, хіба хтось його крадькома зачіпив. За те любив навідуватися до Кришталя і з ним поговорити. До цієї людини, з усіх моїх товаришів-політв'язнів, я мав найбільшу пошану й симпатію. Це був справжній щирий український патріот, що вияв своєму патріотизму дав у бурхливі роки

наших визвольних змагань і засвідчив його власною кров'ю. А потім, по війні, як один із безлічі наших свідомих селян, боронив завжди чесно й відважно тих "позицій" і того "вірую", що є спільні для цілого українського народу. Він належав до одної партії: української. І тому у Вронках він переживав гіркі дні, коли побачив, що націоналізм, яким він його знав на волі, раптом так до непізнання споторився. Та й не він один тільки: такими була щонайменше половина всіх політв'язнів вронківської тюрми за час мого там перебування. З того погляду вронківські провідні речники й інтерпретатори націоналізму враз із своєю "власноручною" філософією й ідеологією виконували роль власне противну своєму намірові: розбивали те, що так легко було об'єднувати. Створювали таку атмосферу, в якій дихати було важко.

ПЛЯН НАПАДУ НА В'ЯЗНИЦЮ

Одного дня відвідав мене, черговий раз, Петро Б. Це був молодий, двадцять кілька років чоловік, із мовним дефектом від народження: гугнявий. Сидів уже чотири роки, а ще чотири мав просидіти. Попав сюди кат-зна за що. І сам гаразд не розбирався. Ходив до читальні, читав книжки, газети, дискутував, гарячиеся, міркував уголос, щоби було, якби, скажім, ситуація уклалась... і т. д. Міркувати вголос не завжди корисно. Попав Петро в руки поліції, мова в нього погана, добре не розуміти. Поліція й не дуже турбувалась: ага, думала, нарочно невиразно говорить, щоб увести в блуд, щоб закрити "антипаньстровом дзялальносць", чому належить до ОУН точно не відповідає а бурмотить, чому грішні думки й помисли має, не хоче сказати, викручується. Так уже якось дивно в ті часи було, що такі ж самі погляди, як поліцаї мали, бувало мали й судді. І в випадку Петра Б. теж таке саме було. Відбулася розправа, горлав прокурор, дрімали судді присяжні (нецикаво було слухати гугнивого Петра), нудився предсідатель і "певно" свідчили поліцаї та іх свідки. Вирок: Петро Б. член ОУН, небезпечний вивертач державного ладу, агітатор проти цілості держави, 8 років важкої тюрми.

Петро Б. до мене заходив частенько. А оце предметного дня він прийшов, сказати б, у спеціяльній справі. Має, мовляв, дуже важну справу. За годину її обговорити не можна, тому треба роздобути бодай дві години відвідин нараз. Домовились ми

і за кілька днів взяли під увагу оту його "спеціальну справу".

Петро Б., як сказано, просидів вже у в'язниці 4 роки. На здорові підупав і лікар, хоч і в'язничний, а признав, що Петрові Б. належалося б подихати свіжим повітрям. Згідно з в'язниними приписами, в'язень, що відбув половину присудженої кари, міг вносити прохання, щоб йому дозволено побути якийсь час, місяць-два, на волі, а потім дальнє відсиджувати скільки там іще залишилося для задоволення державної справедливості. Так оце Петро Б. очікував останньої печаті познанської прокуратури й мав надію, що такий дозвіл прийде. Зі своїми ділами він очевидно не крився, товаришам розказував як і що. Та і я виявив велике вдоволення з того приводу, що моєму другові бодай місяць-два всміхнеться подихати на волі. Подав я йому свою адресу, щоб посکочив батьків одвідати та розказав, як ми тут живемо у вронківській політреспубліці. Але Петро замахав руками й забурмотів: "Не в тому діло, не в тому діло. Не за тим прийшов, а за чим іншим". А за чим же, кажу, грошей у мене братіку нема, ні тут ні там, не зможу, нажаль, вигодити, хіба... Петро мені не дав до кінчити.

— Прийшов за порадою. Я — продовжав поясняти ґестикулюючи руками Петро, — маю виконати атентат на в'язницю, оцю нашу, вронківську. Як лише вийду, сказати б, за браму...

Я оставпів із дива. Хирлявий Петро, що ледве на ногах держиться, не то зброї, а й палиці не має, — напад на в'язницю буде виконувати? З ума Петро збився, чи наврочив хто, чи сприводу сподіваної відпустки змислами блудить?

Але Петра ні наврочив хтось, ні змислами не поблудив. Провід політв'язнів у Вронках, як лише довідався, що Петро Б. сподівається вийти на відпустку, пустив у рух свої оперативні змисли. Бо, ніби то й правда, що "сидіти" це діло достойне

всякої героїчної людини, що в'язниця це вимріяне місце проходити курс ідеології й сталити невмірующу волю, але що ідеологія до ґрунту вивчена, а воля просто розпирає груди, то не лишається нічого іншого як дивитись, якби то звідсіля вже відістатись. Тому провід на цей раз замінився в воєнний оперативний штаб. Як міркували й гадали, це залишиться тайною раз на все, але Петрові подано в формі наказу готовий і дозрілий плян. Він, за короткою реляцією Петра Б., ось такий: Як лише Петро вийде за браму, негайно має спрямувати свої ноги на залізничний двірець і від'їхати (не до Львова, Боже сохрани) до Познаня. Там він піде на подані адреси наших студентів і при їх допомозі змобілізує всіх українських студентів, що вчаться в познанських школах. Там на місці треба негайно роздобути в'язничні однострої і всі, як один чоловік, мають приїхати до Вронок, покищо в цивілю. У Вронках піднайняти квартиру й тихо пересидіти до критичної ночі. Критичної ночі, в першій годині після півночі, коли міняється варта, підступати малими групами під мури в'язничної твердині. Зблишившись до брами, поводитись спокійно й удавати, що це в'язнична "контроль". При тому всі мають держати праву руку в кишені з напростаними двома пальцями, а інші зігнені. Казати, що вони "державна контроля в'язниці". Коли б варта чинила спротив, вихопити руку з кишені і витягнути на подобу зброї. Кликнути: "Руки вверх!" Варта піднесе, бо в ночі не буде видно, що то лише пальці, а не справжні нагани. Тоді їх роззброїти, потім решту сторожі й позамикати як собак до пивниці. Розкрити келії, найперше політичні, а потім, гуманності ради, й інші. Плян, мовляв, простий, але майже на сто відсотків певний. Варта буде заскочена, перепуджена і спротиву не буде ставити. Треба лише поводитися спокійно і мати сильну волю, а сильній волі, відомо, ніщо не встоїться. — Оце й увесь оперативний плян вронківського "визвольного фронту".

Вислухавши цього пляну, спитав я Петра:

— Ну і що ж ви будете робити?

— Та я власне прийшов порадитися, що тут робити, — відповів Петро.

— Підіть та скажіть проводові, чи кому там, хто вам це доручення дав, що ви цього виконати не зможете, бо це цілком нереальне й фантастичне діло, яке в наявних умовинах не має найменшої шанси на успіх — сказав я майбутньому командиріві наступу на твердиню, Петрові Б.

— Того зробити не можу — відказав Петро. — В організації така поведенція і така дисципліна, що відмовлятися від наказу не можна, навіть від найтяжчого, навіть коли плян не мав би виглядів на успіх. Раз рішення запало, провід наказ видав, треба його виконати.

— Від коли ж ви, Петре, — спитав я, — рахуєтесь членом організації?

— Від недавна, — була відповідь. — Отут на Вронках причислили. Давніше про організацію знов. Знав, що до неї входять самі знамениті люди, безстрашні, відважні, молоді, повні віри й посвяти для великих ідеалів. Однак Петро до неї не належав, бо на нього ніхто не звертав уваги, він не був студентом, тільки учнем промислової школи, яку за всяку ціну хотів скінчити. Скінчити не вдалось, бо, як відомо, одинокий раз забагнув по-пророчити на некористь держави, та й оце його замкнули. Щоби пророцтв не ширив, у здогаді не бавився. Тепер до організації належить, дисципліну знає і все інше, потрібне доброму членові, вивчив. Сказати правду, продовжав Петро, то йому чимало речей неясних, особливо, як то з тою "старою релігією", бо його, мовляв, все туди тягне та спокою не дас. Оце власне він, між іншим, і про те хотів засягнути моєї гадки. Змалку він завжди був релігійний, до церкви ходив, навіть різні пляни-мрії снував, але інакше сталося і тепер прийдеться на вронківському боєвищі в рукопашній боротьбі свої мрії, по всій імовірності, закінчити.

Мовляв я атентатчикові Петрові: — Вразуміться, Петре. Де голова розум поділа? З кулаками, чи з "двома пальцями" в кишенні робити напад на сильну в'язничну сторожу? Не думаєте, що вашим провідникам від "вольової настанови" поперемішувались усі мозкові комірки? Ну, поїдете, скажім, до Познаня і, замість п'ятдесяти, привезете лише п'ять студентів, якщо взагалі охочих на та-кий герць знайдете, що тоді? Ви вірите, що з п'яти людьми ви здобудете в'язницю? А крім того, Петре, майте розум, ви ж в організацію попали тут саме, у в'язниці, понаучувались багато речей, які, як самі кажете, вам не до сподоби. Боротьба за права народу, нічого казати, діло святе, жертв вимагає, але у всякій боротьбі мусить бути якийсь толк, розум. Всяка ж боротьба з розрахунком цілком очевидним на невдачу, це не лише безглуздя, але й злочин. Припустімо, що ви привезете й більше студентів, молодих людей, справді жертвених, ідейних, відважних, учините штурм на в'язницю і... половину з вас перестріляють? А ті ж люди ось-ось можуть позакінчувати свої студії, бути добрими інженерами, лікарями, професорами — не вважаєте, що зі своєю жертвенністю й завзяттям вони зможуть куди більше добра зробити для свого народу, як дурним нападом на в'язницю?

Петро не дав собі докінчити. Крім оперативної інструкції, він одержав від проводу ще й "ідеологічну". Провід, хоч і вірив у всемогучість сильної волі, але чи тому, що за атентатчиками такої дуже всемогучої волі не бачив, сумнівався, чи чому іншому, то от так, мимоходом, брав у рахубу й ту дрібну евентуальність, що "встоятись не буде сили". Тут усікі скрупули мала розвіяти ідеологія. Провід, мовляли наказодавці, є справа найважніша. Всяке творіння може жити без рук, ніг, ух та інших частей, але без голови не може. А вронківський провід це саме і є те, що голова. Нема голови, всі ноги нічого неварті, вуха глухі, очі невидющи, тому заради проводу всяка жертва не є за-

велика. Щодо Петра зокрема, то він, казали, і так небагато варта, бо він мовний інвалід та й на вид не дуже красен. Кілька Петрів більше чи менше, діло революції не потерпить. Але не те з проводом. Як довго він буде відтятий від прочих членів організації, ціла організація буде нечинна, буде сліпа й глуха, буде те саме, що тіло без голови. З усіх тих міркувань Петро повинен почуватися щасливим, що провід дає йому нагоду зажити бієвої слави, як переможця Вронок і визволителя проводу. Тож, так якщо б навіть в атентатчиків вольова настанова виявилася настільки нікчемною, що не зуміла б виконати точно наказу, то й так Петрові показується визначну честь, бо допускається його, нічим незамітного, в пантеон борців революції, якщо він ляже на полі слави.

Оця ідеологічна підбудова з міркуваннями про голову й ноги, вольову всемогучість, оргдисципліну та поле слави — була, очевидно, в повній згоді з цілім навчанням вронківської волюнтаристичної рабінерії. Чи ця консеквентна логіка, чи бажання полягти на полі слави, — не знаю, що було причиною, але Петро своїм атентатом таки був дуже перенятий. Моїх завваж він слухав радше байдуже, незацікавлено. Мабуть сподівався, що я подам йому якийсь хитріший плян, більш ефектований, придумаю якусь чарівну штуку, скажім: на подобу ерихонських труб. І тому Петро був розчарований, бо я нічого подібного видумати не міг.

Заки прийшов дозвіл познанської прокуратури Петрові Б. на відпустку, він відвідував мене часто й постійно. Постійно ми про цей плянований атентат розмавляли. Петро завжди приносив "уточнення", нові оперативні додатки, деталі, що мали гарантувати повний успіх діла, але з кожними "додатками" Петро в запалі холонув. Вкінці він дозвіл на відпустку одержав і ми розпрощались. Говорив він проводові, що атаки не підійме, чи ні — не знаю, ніколи мені цього не казав. На прашання, я йому лиш одне сказав: — Не робіть ідотизмів,

Петре. Щасливо ідьте й використайте цих два місяці для порятування здоров'я, перед вами ще чотири роки бетону. Шануйте життя, бо нам треба людей, які для України хотіли б жити, щоб за неї боротись, а не безглуздо вмирати. Гробів у нас досить і панаход теж.

Петро усміхався й запевнив мене, що дурниці не зробить. Після його від'їзду я всетаки не був цілком певний, як то з тим визвольним нападом буде. Минали дні за днями, вкінці минула й ота фантастична ніч. Напад не відбувся... По кількох тижнях хтось одержав зі Львова листа, в якому стояло, що Петро Б. вступив до монастиря Уставу Студитів. Решту кари польська влада йому дарувала й він до в'язниці не повертається.

ПОМИЛУЙ, ГОСПОДИ, СТИХІЮ...

Відвідини в'язничного капеляна завжди визначна подія у в'язниці. Особливо в'язні, що мали рідкий контакт із домом, або ті, що мали довгі присуди, дуже на такі відвідини чекали. Не кажу вже про чисто духові потреби тих, що свою християнську віру у в'язниці практикували. Ті реагували на таке з подвійною радістю. Як відомо, для українських політ'язнів, розсіяних по всіх в'язницях Польщі, одного капеляна було замало. То й відвідини його бували рідкі, не більше два-три рази до року. Тривали теж не довго, три-чотири дні, не довше. Кромі функцій чисто духового порядку, сповіді й богослужень, капелян відвідував в'язнів по келіях, приносив їм відомості від родини, часом і якогось листа, розказував про події на світі, нові арешти, присуди та як проходить життя наших в'язнів по інших в'язницях. Нормально відвідував капелян кожного зокрема. Але "прovid" не був тому радий і волів, щоб гутірки з капеляном відбувалися спільно, гуртово, з кількома чи кільканадцятьма в'язнями. Причина була в тому, щоб не попав той чи інший "хлопак" занадто під "клерикальні" впливи, щоб того чи іншого капелян не "спрацював" на своє копито, як говорилося. І справді, група Коссака заздалегідь розділювала свій "маншафт" для гутірок так, що до "малих" завжди попадав якийсь "великий", який наче предсідник надавав (принайменше старався надати) тон розмовам і лупав очима на того чи іншого "малого", коли такому вихопилося якесь сентиментальне слово. Розуміється, що в такій об-

становці хлопці почувалися ніяково, щирости не було, зі своїми поглядами, почуваннями ім звірюватись було просто неможливо. Такі гутірки з капеляном тривали годину, а часом дві або й більше. Замітне, що провід, хоч ті капелянські відвідини признавав і капеляна теж ніби акцептував, то насправді гутірки використовував передовсім на те, щоб продемонструвати своє інакомисліє, щоб "довести" священикові, що він помиляється, що християнство це пересуд, що палестинські жиди в нас не мають чого шукати (замітно, що таке говорив масон Фрідріх Великий) і що всі ті т. зв. католицькі догми просто "торби січки" не варти. Можна собі уявити з якою душою о. Кладочний із таких гутірок виходив. На розмовах зі мною він нераз гірко жалувався, куди це все йде, що з тих людей буде, куди цей "провід" себе і собі підчинених заведе. Хоч о. Кладочний дуже спокійна й опанована людина, однак і йому деколи вривався терпець. Він був освічена людина, то й виказати безглуздя вронківських "філософів" не робило йому ніякої трудності. Іноді він заганяв іх у такий кут, із якого не було ім ніякого виходу. Тоді вони перескакували з теми на тему, щоб затерти немиле враження, щоб, бува, "малі" не побачили, що іх провідники не такі геніяльні, як вони про себе думають. Після гутірка відбувалася між "великими" окрема дискусія на порушувані теми, особливо такі, з яких ім приходилося боком утікати. Тоді "виносили авторитетне пояснення" до предметної справи, як треба вірити й розуміти, яка є автентична інтерпретація даної проблеми і в чому цей "піп" так слабо визнається, або й зовсім не розуміє. Таке "пояснення" йшло до "малих" і "порядком інструкції", викладу, набивало ім голови свіжою половою. При тому не забували підкреслювати, який то провід мудрий, учений, усе знає, всі філософії вистудіював і навіть "студіованому попові" поломив роги на лобі. Чи хтось із "малих" у те вірив, інша справа...

Як я вже згадав, такі відвідини капеляна — говорю за Вронки-в'язницю — були для нього справді важкою покутою і хрестом священичого покликання. З природи живий, говірливий і веселий, він іноді по таких гутірках сидів у моїй келії як скаменілий і тільки час до часу виривалося у нього: "Господи, куди вони їх ведуть, отих нещасних хлопців!"... Але замітна річ: не дивлячись на крайнє ворожу настанову до віри й Церкви, вронківщани всі як один приступали до сповіді. Цього я собі ніяк не вмів пояснити. Не вмів і о. Кладочний. Коли приходила черга на сповідь, приступали всі, включно зі стихійним проводом. Ходили теж тоді й на богослужіння, не опускаючи ні одної нагоди. З яких міркувань, із яких рацій, правду кажучи, я й нині не знаю. Факт, що священик українець, нічого ще не доказує: він же не проповідував ніякого "українського бoga". Цей образок нелогічної неконсеквентності був би не повний, якщо б я не згадав іще одної події, що сталася під час богослужіння і якої я не забуду все мое життя.

До приходу групи Коссака не було ніколи спору, хто має служити при Службі Божій. Після приходу цеї групи й оповіщення бойкоту на "кришталян", останнім було заборонено взагалі всякі функції, в тому й служити до Сл. Божої під час капелянських відвідин. Бойкотовані, ради святого спокою, цього наказу слухали і був, сказати б, мир. Функцію дяків забрали волюнтарні. Але за тих відвідин, про які мова, бойкотовані збунтувалися. Яким правом, говорили, атеїсти мають служити до Служби Божої, а ми, християни маємо тому приглядатись? Зчинилася отже словесна перепалка, бойкотовані вислали до проводу одного з в'язнів із повідомленням, що будуть служити до Служби Божої. Провід не відповів нічого. Коли нас завели до каплиці, о. Кладочний уже ждав там у ризах при престолі. Звичайно сторожа вже в каплиці питала, хто буде служити до Служби Божої і тоді

виступали ті, яким це заздалегідь доручено. Тим разом вискочило трох і поперли до престолу: двох із групи Коссака і один бойкотник. Відкрилась перед престольна заслона і перше, що я побачив, це щось на зразок забави "боротьби когутів". Найперше почалось взаїмне відсування себе ліктами від престолу. Покищо в двійку. Але лікті виявились неефектовні. Їх заступлено п'ястуками. Це вже не була боротьба когутів, а взаїмна молотьба. На біду, волонтарний богомолець, хоч і посідач всемогутньої волі, по кількох "щирих" почастунках свого бойкотного партнера, став знемагати. Тоді на поміч йому підскочив "товариш по ідеології" з другою боку престолу і вдвійку стали молотити недостойного інтуза. Але цей дуже успішно давав собі раду із двома. Виладувалась енергія, вилазила ціла стихія і сильна воля до перемоги, сипалися клаки з волосся і текла героїчна кров... Тим разом не за Україну, точно кажучи, а за... віру! Справді? За яку? — В перший мент, як ми, в'язні, так і сторожа просто оніміли. Такого скандалу ніхто не сподівався. О. Кладочний закрив лице руками і стояв, як укопаний. Вкінці ключники, що ніколи раніше до святилища не входили, метнулися туди і, не підступаючи надто близько, стали тягнути за поли в різні боки оцю "богомольну" революцію. Покликали ключники когось іншого, вже не знаю чого. В каплиці панувала смертельна тиша. Стояв і я як нерухомий камінь, напів притомний від такого видовища. Oprитомнівши, я не знаходив слів до молитви. І думок теж ні.

КУДИ Ж ПЛИВЕ "СТИХІЯ"?

Як спутане безпомічне звіря бився я від стіни до стіни, в незлічимий раз перемірюючи свою клітку. Це не вперше... Але тим разом гіркість моїх почувань переливалася, заповнювала всі комірки моого мізку й серця. Опанувати себе не було чим, не було як...

Ось вона, ця "стихія" в погному блеску. Без стриму, без границь, без застав, без меж, без будил... Не знає нічого святого, нічого забороненого, ніякого закону. Перед нею безкрай поле. Туди вона пре, гуляє й несе на собі вершника, що він ій у стіп поклав своє я. На те посвятив він своє сумління, свій розум і себе-людину зробив сатрапом свого "хочу", своєї нічим незагнузданої волі. Волі надзвичайної, надлюдської, піднесеної до висот божества.

Властиво, невірно казати "свого" хочу, "своєї" волі. Це не "свое", це перепачковане і впомповане і насилу засаджене в природну душу людини, людини щирої й з натури доброї. Це "свое" занесене подвижниками "нової віри", віри в "духа відвічної стихії". З дійсно свого "Я" залишилось тут небагато, залишилася ряма людини, інструмент, що дихає, порушується й так діє, як її настановлено. Чи здатна така людина до великих чинів? Чи розуміє вона той ідеал, про який говорить і до якого зміряє? Куди вона зайде, куди її занесе ця стихійна сила, що відібрала ій розум і замість нього заставила свою жертву продукувати — ідеалізовану "волю" на всі лади, як погонний матеріал? Невже високі цілі осягається конечно без розуму лише

бичуванням безмізкової маси на подобу ослів? Невже куріозний метод доводить до геніяльних результатів, а сліпі нетлі відкривають соняшні світи? Правда, правда, летять нетлі до світла, б'ються у нього головами, але вони цього соняшного світла не здобувають. Вони його не розуміють. Вони б'ються об нього, вибиваються з останків сил і... вмирають на шляху, до світла. Та світла вони не побачуть. Їх очі сліпі. Їх пре туди якийсь природний інстинкт, якась невидима сила й вони летять. Але не розуміють чому, вони й не знають природи світла й ніколи його не здобудуть.

Чи знає хтось почування людини на океані одчайних думок?.. Бушуючих, невгомонних, невтишими думок!.. І сум "в'язничного склепіння"... чи знає хтось?

О, ні. Цього ніхто не знає, хто того не пережив! Отець капелян Кладочний уже був зі мною попрощався попереднього дня і тому я здивувався, коли коло полуночі відкрилися двері моєї келії і він прийшов знову. Звичайно — говірливий, веселий, тим разом мовчав. Привітавшись, сів на стілець. Мовчав і я. Про що ж говорити? І без слів ми себе розуміли добре.

О, капелян мусів мати великий запас знання психіки в'язня, коли вибачався, що входить, сказати б, у таку непригожу для розмови пору. На вигляд був утомлений і розмова не клеїлася. Ніхто з нас не хотів починати теми, якої перед годиною були свідками. Він ніби прощався, поручав мене Божій опіці, але не відходив. І вкінці наче переміг себе й вибухнув питанням: "Яка ж вартість тих жертв для майбутнього нації, що їх приносить молодь? Чому така ненависть, зайлість, чому не мають бодай дрібки пошани перед Престолом, куди ніби на молитву приходять? Чому бодай стиду не мають перед тими, що їх в'язнять? Де корінь, де причина цеї духової розперіданості...?"

Зі стану серіозного спокою переходив у стан первової напруги. Він уже не сидів, не міг. Ходив

із кута в кут, склавши руки як до молитви. Він, мовляв, і по інших в'язницях знайомився з різними непорозуміннями між в'язнями, але такого безголов'я, такої просто жорстокої ненависті, духового самогубства, як є тут, ніде немає. Є й по інших в'язницях оті модні апостоли нової "релігійної ідеології", ідеології з двома принципами "вoleю будувати й панувати чи володіти", але принайменше з пошаною ставляться до капеляна, як до людини. Тут і цього немає. Тут його найперше провокують своїми "догмами" і своїм "фізіологічним Hi", потім зчиняють скандал, за який він соромом горить перед чужинцями... Він думав, що я повинен знати більше про причину цього, бо я серед тих людей уже довше проживаю, з ними стрічаюся, говорю.. Чекав, що я скажу на його запити.

Як не тяжко мені було цю розмову вести, її вести було треба. Навіть конечно. На серці легше, коли викине воно з себе тягар, що його тисне, та-ка його природа. І я дав йому волю...

Про вронківські відносини, я звичайно, був по-інформований дуже добре. Мій досвід складався з власної обсервації, з розмов ведених із провідниками "волонтеристичної" партії, з дискусій із "малими" і в великій мірі,, від Кришталя. Найбільше матеріалу очевидно достачали таки самі провідні "друзі". Зі своїм наставленням до Церкви й релігії вони навіть не крилися, принайменше не всі. Про це я вже частинно згадав. Та все ж я не міг усього сказати, що чув і бачив, язик не складався. Але те, що сказав, у нічому перебільшеним не було.

На мій погляд, говорив я, основною причиною того духовного розпередання є іхня втеча від Церкви й релігії, нехтування не лише церковного, але взагалі всякого авторитету, крім свого власного. Я пригадав йому найбільш безглузду газетну полеміку початку 30-их рр., яку взагалі можна собі уявити, полеміку на тему "старі і молоді", з усіми її куріозами. Сумні картини, побиття богословів

"авангардистами революції" перед святом УМХ-а в Академічному Домі, тих, які приходили туди домовитись спільно зі світськими студентами заманіфестувати перед світом нашу релігійність і спаєність бодай перед духовним проводом. Нема сумніву, що на наш націоналістичний рух мали вплив модерні "західні зразки". До цього часу я не багато читав про ті західні течії, але вже з того, що читав, було видно, куди ця "стихія" пре. А перла вона (як нині нам усім уже відомо) до "нового ладу", до нових "релігій", до нових своїх богів, до нових ідеалів. Український націоналізм редакції кінця 20-их рр. був у нас явищем новим і теж модним. Хоч із політичного й ідейного боку націоналізм у нас не винайшли "вольовики" і він має в нас свій вік, то модерна інтерпретація звела його в такі позиції, які оце саме й приходиться нам оглядати. Замість, для його, як говориться "стрункості" шукати критерія в психіці народу, в його культурі, в його вірі й характері, — модерні речники такого націоналізму кинулися перепачковувати "чуже добро" з галасливими гаслами "величій слави, могутності й охоти до панування". Політичний дарвінізм, цей хижачський завойовницький інстинкт", цілком чужий характерові українського народу: відбирати йому предківську віру й насаджувати новопоганство з його "зоологічною ненавистю" може тільки ворог нашої нації. Правда, між першими мислителями націоналістичного руху маємо й відмінні постаті.

Це ті, що не лише на словах, але й на ділі лишалися вірними традиціям народу і, головне, лишалися вірними його християнському світоглядові. Але були й такі, що за гарними словами про традицію й культуру, безцеремонно пригорщами черпали з чужих керниць, умовляючи, що це власне і є істинна спадщина наших предків. Тому між провідними націоналістичними діячами в нас, як на початку цього руху так і пізніше, помічається такі разючі ріжници.

Такий "волюнтарний" тип націоналізму, як його не үзасаднювати б, у які слова й форми його не вбирати б, завжди вкінці зводиться до ніглізму. Бо хоч і говорить про ідеали вічні й високі, то насправді ті ідеали обертаються навколо "здобувати й панувати", обертаються навколо черевної ями, щоб "насититися доволі" і до того щоб "слави придбати". Що пропонується душі — невідомо. Шаблі ій ніяк не даси, не має рук, то й про неї мови немає. Душу волюнтаристові заступає "всемогуча і вічно існуюча воля".

Патріотична молодь у філософії мало розбирається. Вона йде туди, куди її кличе любов до народу, обов'язок боронити його, можливість ділом проявити свій патріотизм. Коли ж молодь попаде в руки засліплених вольовиків, коли вони зуміють її цупко взяти в руки, сфанатизувати, вмовити своє "вірую", тоді приходить до подій, яких ми були свідками.

Про "вірую" о. Кладочний не знав і було це для нього цілком несподіване, коли я йому оце славне "вірую" показав. Читав, здавалося, без зворушення, тільки тут то там дрижали нерви обличчя. А коли скінчив, то ми знову мовчали. І така мовчанка тягнулася, як довга чорна тінь. Здається безконачно...

— Так, ось куди пливе "стихія" — сумним і прибитим голосом перервав мовчанку капелян. Тепер йому, мовляв, ясніше. Тепер він знає, куди вели ті полуум'яні промови речників "невгнutoї постави", ораторів про "культ волі передовсім", про "рух", що йому немає ніякої ні застави ні граници. Тепер він, як священик, краще розуміє, чому так виступали проти авторитету митрополита, проти його спроби загородити дорогу для чужих руйнівних впливів на українську масу, при помочі сильного зовнішнього імпульсу, передовсім на молодь. Чому з такою пристрастю поборювали величною маніфестацію "Українська Молодь Христові". Оце тепер показується, яка справжня інтенція ініціаторів

безглуздої газетної й вічевої акції на тему "молоді й старі" на початку 30-их рр. Залежало, здається, комусь на тому дуже, щоб обезголовити український народ, засудити на нездатність, сенільність, причислити до "мертвих душ" увесь його мозок, усіх батьків із розумом і досвідом, а віддати в руки віжки іздцям на "стихії". Нехай, мовляв, возиться, нехай гарцює, без застав, без границь. А куди зайде, здогадатись не важко. Гірко усміхнувшись, о. Кладочний пригадав собі одну розмову, що десь недавно, в іншій в'язниці мав з одним "передовиком". Політичну, сказати б, розмову. Коли зійшла мова на тему взаємовідношення революційної організації до форм організованого наявного українського життя, про видиму шкідливість негації взагалі всякої "легальної політики", про те, що держави не здобувається самим "хочу", але і "вмію", а щоб уміти, — треба мати знання, розум і досвід, тоді то "стихієць" прорік: "У нас грудь сильніша від гармат, воля тривкіша від сталі". Чи можна було — питав дальнє о. Кладочний — таку розмову продовжувати? Коли така логіка фраз — скрізь нічого не варта. Шкода слів, коли всі такі.

о. Кладочний щодо цього, на мою гадку, помилувся, бо надто генералізував. І про це йшла дальніша наша розмова. На мій погляд, ті явища, які ми тут і там спостерігаємо і які нас страшенно вражають, було б несправедливо узагальнювати. Український націоналістичний рух, як явище доктринерське, отже теоретично беручи, ще дуже молоде, модне. З політичного й ідейного боку він має свій вік, свою традицію, своє минуле. Те минуле, віковий змаг, зі злетами й падінням, дрімотою і пробудженням, завжди якорився в здоровій душі віруючого народу, в його баченні краси, правди й добра. Коли ж сьогодні ми бачимо намул, особливо в молоді, то цей намул чужий, зачерпнутий із чужої керници. Узагальнювати тих негативів не треба. В кожному молодому русі бушують фер-

ментуючі сили, доки не вложаться, доки не прийде якесь прочищення атмосфери, немов по громовиці. І цей стан, який спостерігаємо, думалось мені, це стан початкової хаотики, стан духовної атмосфери наладованої не лише самою негативною силою, не лише мінусами, але і плюсами.

Звідси такі різні типи в нашому націоналізмі, добрі і злі. Тому між провідними націоналістами вже від самого початку помічається такі разючі розбіжності, подибується такі суперечні типи, таке хичання між елементами націоналізму чужої продукції і широго українського патріотизму.

Тому така постійна й уперта негація душі й духових вартостей у визнавців волюнтаризму і така туга за Церквою й усіми її вартостями у широких українських патріотів, противників "стихії". Знайочи трагічний двоподіл української націоналістичної молоді, не важко буде зрозуміти одного з прислонників "-ізму", який у пристрасті своєї широти сказав: "Як чую слово "віра й культура", тоді хапаю за пістолю".

Такі рефлексії в короткій формі передані на цій працьальній розмові о. Кладочному були виявом моєї наболілої душі. Поділяв мої думки о. капелян, чи ні — цього не знаю. Слухав моєї сповіді з видимою напругою, а коли я її скінчив, він довго мовчав. Видно, що ті мої помічення й рефлексії не були новиною і для нього.

ПРОБУДЖЕННЯ І ВІДПЛИВ... АКТИВУ

Бійка за ближче місце при престолі не лишилася без наслідків. Після неї, тієї гореславної маніфестації боєвих сил, "ударної кампанії" у вронківській каплиці, настрої нашої політичної братії помітно змінилися. Не зовсім, але чайже трохи змінилися. Зразу, через кілька тижнів залягла була якась понура тишина. Взаємні відвідини стали рідкі, всякі внутрішні політ-розпорядки нагло припинилися, навіть нових шикан у відношенні до бойкотованих за чинний спротив не стосовано. Проходи, одиночка атракція дня, відбувалися нормально, в такий самий спосіб як раніше: бойкотовані дальше під муром плачу, а мироно-косакісти на бодячому полі. Але тепер під час проходів панувала майже повна мовчанка. Ніхто її спеціально не вимагав, але чогось вона була. Навіть ті бойкотовані криштальники, що й раніше робили на мене враження сумних і загублених птахів, виглядали тепер іще більш понуро. Так, наче і на собі почували якусь частину вини, якусь співвідповідальність за ті події і ту ситуацію, що всіх нас гнітила. Чи я це правильно підмітив, чи це було справді почуття і власної вини, чи лише рефлекси деградованої своїми товаришами людини — трудно сказати. Ніколи нікого про це не питав. Але вона, та понурість, не була штучна, вдавана, вона була правдивою відбиткою того процесу, що чимраз більше в'їдався й точив молоду душу. Вольовики, ті що в колі, кружляли теж мовчки як воли в кераті, лише з-під лоба час-до-часу посилали стрільні погляди на об'єкти своєї невподоби.

Прохід у в'язниці — конечна річ, щоб бодай покорчені м'язи трохи напростувати, на сонце глипнуті і трохи свіжого повітря потягнути. Він ішов й тим важний і конечний, щоб людину бачити, не в бетоні, між чотирьома стінами, а так наче на світі, на волі, бодай з одного боку — згори — не обложену муром. Але ця гробова понурість мене страшенне разила. До цього привикнути я ніяк не міг, що ті люди, яких єднали (і єднають) ті ж самі ідеали, ті самі пориви, той самий в'язничний гніт, — дивляться на себе як на смертельних ворогів, що між ними витворився непробійний мур, стократ гірший за в'язничний.

До мене особисто відношення не змінилося ні в одних ні в інших. Волюнтарні, що й раніше мене не дуже радо в своєму колі бачили, продовжували це своє відношення й тепер, але з деяким помягшенням. Вітаючись, Мирон гарно і ввічливо всміхався, а навіть і Коссак частував іноді словом-двома, що мені виглядало на неабиякий зворот у його поведінці. На розмову однак не приставали, ні провідні ні ті менші. То ж, хоч ані з тої ні з цеї партії, я з конечності теж мусів пристосовуватися до тієї покутної мовчанки. Але з-часом стала мені ця мовчанка надоїдати. З поганих вражень я вже помалу обтрясся і старався іх, як можна скорше, забути. Отже зачав відвідувати своїх друзів по черзі, часом на годину двох або й трох. Я зінав, що привести до поєднання порізнені сторони — майже не можливо, принайменше без відповідної підготовки, довгої і терпеливої, передовсім із низів. Коли я говорив раніше про безглуздість бойкоту, про непотрібне затроювання життя й без цього важкого, собі та й тим у нічому невинним хлопцям. Але ж достойний Мирон збував мене або коротким "ні", або, коли йому наприкрилось моїх докучань слухати, обіцював, що поговорить із Коссаком. Минали тижні й місяці, та з обіцянок нічого не виходило. Тому вкінці прийшов я до переконання, що не треба оглядатися на

проводників, а зачинати миротворство знизу. Досі ця групка в'язнів, із якими я найчастіше стрічався і які мали до мене довір'я, начисляла щось вісім чи дев'ять людей, отже на всіх, як не помиляюсь двадцять восьми, досить небагато. То й зачав я отже добиратися до табору косакістів. Я хотів бути для тих хлопців не капралем від ідеологічної муштри, але передовсім щирим приятелем, що радий би служити всім, чим тільки зможе, для влегшення їх в'язничного життя, для підбадьорення, для скріплення віри (що не кажіть, але "всемогуча воля" була добра лише на празник, не на будень) і надії на краще завтра. Великих успіхів я не мав, але чайже за кілька місяців приєднав собі шістьох хлопців, що мені повірили, що приняли мое приятельство і до кінця моого побуту у в'язниці залишилися щирими моїми друзями. Іхнє пробудження наступало повільно, не зразу а по трьох-четирьох і більше відвідинах. Я бачив, як зачинає реагувати їх душа, як зачинають пробуджуватися здорові глузди, як зникає мов дим цей "стихійний" чад. Це було мені найбільшою заплатою. При кінці моого побуту та група, назвім її миротворчою, числила вже п'ятнадцять людей, отже більше як половину. Моєю ціллю було приєднати ще бодай п'ять і тоді поставити провід, так сказати б, перед доконаний факт: ваші люди самі згоди хочуть, чому перешкаджаєте?

Та перевести це мені вже не довелося. Всі "миротворці" відвідували себе взаємно, отже відвідували навіть бойкотованих, і між ними витворився справді добрий і товариський настрій. На тому скористали одні й другі. Бойкотовані лицем у лиці могли виговоритись і виявилося, що насправді за ними немає ніякогісінької провинни, за яку б іх треба бойкотувати, а, по звільненні з в'язниці, ще й стріляти. Ті другі знов теж могли оправдатися за свої злісні "погляди з-під лоба", мовляв, тут вони у нічому невинні, так наказав був провід, а за

причину подавав непростимі й смертельні гріхи винуватців, за які ніби не може бути прощення.

Дуже цікавим набутком для "миротворців" був незвичайний політичний екземпляр М. (його імені не пригадую вже). Цей М. не сидів на політичному крилі, лише між звичайними "цивільними" в'язнями, бо й там було його місце. Попав він до в'язниці зовсім не за політику. Походив, здається, з Тернопільщини і придбав доволі високий вирок (6 літ) за замилування до "світових подій": хотів конче знати, що в світі діється. Але як це зробити? Вирішив отже М. скористати з того, що місцева вчителька (розуміється, полька) виїхала на ферії і залишила в школі прекрасний радіо-апарат. Скористав отже М. із того, подався якось одної ночі взяти той радіо-апарат в опіку, нехай, мовляв, дармо не стоїть. Можливо, що огортаючи своєю опікою отої радіо-апарат, припадково зачепив ще й іншу річ і ця дбайливість йому на здоров'я не вийшла. Попав до Вронок. Тут за якийсь час М. нав'язав контакт із косаківцями, перейшов вишкіл, відбудув покуту за самочинну й своєвільну "експропріацію" та вкінці дослужився ранги зв'язкового. Вирішив я й цього "політика" відвідати. Це був інтелігентний сільський хлопець, але з неабиякою новокурсною "волюнтарною" заправою, когонебудь зв'язковим не робили... "Спрацювати", як це фахово називалося, його не було легко. І я це бачив зразу. Тому терпеливо відвідував його постійно, лишав йому свої книжки, часом молитовник, св. Письмо, свої листи з дому, цікавився ним. За якийсь час я відвідин заперестав, а тоді, десь до тижня, М. з'явився в мене здивований, чому я його вже не відвідую. Тому — кажу — не відвідую, бо це вам не до вподоби, маю враження, що ви нераді моїм відвідинам і не хочу вам наприкрюватися. М. попав у щирість. Як на сповіді, розказав усе про себе, який нерозумний був, як свою молодість знищив, скільки доброго міг був зробити, коли б був на світі, яких прикрощів родині наніс, вкінці про свою

політичну карієру у в'язниці. Геть усе розказав Тepер, за тих кілька тижнів у розмовах зі мною й опісля самий, роздумав про все те, чим напомпували його голову, і прийшов до переконання, що негаразд робить. Оце тому й прийшов, щоб мені те все сказати; може він чимнебудь буде потрібний для того, щоб привести до примирення дві ворогуючі сторони. А цю навісну "стихію і вірую" він уже викинув зі своєї душі і тепер йому легше. Тепер він почувається без каменя на грудях, на бойкотованих він уже дивиться, як на таких же людей як він сам, на негірших патріотів як його провідники. З цим М-ом у мене були до кінця дуже сердечні відносини і не в одному він мені допоміг. Мав добре зв'язки до інших "малих" Коссакової групи і помалу починав на них впливати, на свій простий лад, щоб занехали роздвоєння, закинули бойкот, бо для цього немає достаточної підстави, а крім того такий глупий бойкот нам усім в'язням лише шкодить та понижує перед в'язничним начальством. Його акція поміж "малими" таки успіх мала і вже при кінці моого побуту у в'язниці положення настільки покращало, що заповідалася скора ліквідація цього безглуздя. Навіть до бойкотованих той чи інший коссаківець час до часу промовлив якесь слово...

Отак через терпеливість і здоровий розум тих молодих хлопців починало пробуджуватися чисте ядро душі і бажання не ділитися та бачити навколо своєї партійної шкаралущі самих лише "рүїнників і зрадників", але теж щирих друзів і патріотів не менших від них. Чи це знов і чи бачив провід — не знаю, бо балачки з Мироном на цю тему я давно був залишив. Та знов це провід чи не знов, його "актив" помалу зачинав відплівати.

ОСТАННЯ ВЕЧЕРА У В'ЯЗНИЦІ

Мое звільнення з в'язниці прийшло дуже несподівано. Одного весняного вечора 1938 р. я якраз споживав препогану хробачливу в'язничну вечеру. Нараз отворилися дві і, крім ключника, появився ще й один зі старшин в'язничної сторожі. Він прорів з аптекарською точністю мої персональні дані та вкінці проголосив, що на прохання греко-католицького Митрополита державна влада рішила дарувати мені решту кари. Я маю негайно збирати свої речі й приготуватися до від'їзду. Я стояв як заворожений. Старшина потряс мене за руку, щоб я пробудився та казав негайно покинути келію. Вкінці, стравивши нашвидку перший "удар" волі, я поспішився "попроситися" ще бодай на одну ніч. Боюся, мовляв, що під ніч мені буде дуже незручно іхати. Але старшина мене досконало розумів: знав, у чому справа. Він зразу побачив, що це цілком дурний аргумент і що в мене моментально, з нервового подразнення лішшого не знайшloся. І тому він мені на руку не пішов. Так я втратив усяку можливість попрацювати й розмовитися ще бодай раз із моїми друзями, добрими й злими, ширими і фальшивими. Одним подякувати за хвилі спільніх дрібних радостей в'язничного важкого життя, із другими проститись. Цеї можливості поляк мені не дав. Одиноке, що я ще вспів зробити, це через візитирку заглянути до Кришталя і кликнути, що виходжу на волю. Той просив переказати його матері, що живий і здоровий. Більше я вже не почув, бо хоч і ніби вільний я вже був, то

штовхнути ще мене було в'язничному начальству можна...

Коротко перед 6-ою вечора я покинув в'язницю. Не сам. Аж до поїзду завів мене в'язничний конвой, посадив у вагон і лишив самого аж тоді, як поїзд рушив. У дорогу... до дому... на Львів.

144. Юрій Мозіль: У ТАБОРИ СМЕРТИ. — Спомини з концентраційного табору. — „Цікаві оповідання”, чч. 23-26. 1952. Вичерпане.
145. КАЛЕНДАРЕЦЬ НА 1953. — 1952. — Ціна \$0.25. (Три наклади. Вичерпане).
146. Юрій Мозіль: КРІЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ. Спомини. — „Цікаві оповідання”, чч. 27-30. — 1953. — Ціна \$1.00.
147. Наталена Королева: ПОДОРОЖНІЙ. — Легенди. — 1953. — Ціна \$0.50.
148. Олександер Мох: КНИЖКИ І ЛЮДИ — літературно-критичні нариси, серія друга — 1954. — Ціна \$1.00.
149. Теофіл Коструба: НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Ціна \$2.00.
150. **Св Письмо Старого Заповіту:** КНИГА ТОВИТ у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби. — 1954. — Ціна \$0.25.
151. о. Схрейверс Йосиф ЧНІ: Чудесне життя Сестри Варвари. 1954. Ціна \$1.50
152. Кузьмович-Головінська Марія: Чічка — новеля. 1954. — \$1.75
153. Олена Кисілевська. По рідному краю. Мандрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
154. о. д-р Ісидор Нагаєвський. Рим і Візантія. Вселенська Церква патріярх Фотій. 1956. Ціна \$2.50.
155. Юрій Мозіль. Записки політв'язня. 1958. Ціна \$1.00.
156. В. Лозинський — М. Ценевич. Проклятий камінь. Історична повість із козацьких часів. 1958. Ціна \$2.00.

157. Марія Кузьмович-Головінська. **Горбатень-ка.** Оповідання (для дітей). 1958. Ціна \$0.50.
158. Юрій Мозіль. **“На Вронках”** — спомини політв'язня. 1959. Ціна \$1.00.
159. Олександер Микола Мох. **Нарис історії української католицької преси.** (Друкується).
160. Митрополит Василь Липківський: **Відродження Церкви в Україні 1917-1930.** Ціна \$3.00.
161. о. Олексій Заклинський: **Записки пароха Старих Богородчан (Спомини).** 1960. Друкується.
162. Федір Одрач: **Покинута оселя.** Оповідання 1960. Друкується.
163. Богдан Курилас: **Діялоги Василіянок.** Друкується
164. Д-р Юрій Герич: **Огляд Богословсько-літературної діяльності Йосафата Кунцевича.** 1960. Ціна \$0.50.
165. омм: **Кінець світу.** Чи, коли і як буде? 1960. Друкується.

Замовляти на адресу:

**Alexander Moch — 6 Churchill Ave.
Toronto 3 — Ont. — Canada.**

ОБКЛАДИНКА РОБОТИ Б. КРЮКОВА